

Російське “відкриття України”

Коли в лютому 1818 р. у продаж надійшли перші екземпляри “Истории государства Российского” М. Карамзіна, молодий літератор Олександр Пушкін хворів. Він прочитав усі вісім томів “в постеле с жадностью и со вниманием”. Пізніше він так згадував ефект, справлений *Історією* на публіку: “Все, даже светские женщины, бросились читать историю своего отечества, дотеле им неизвестную. Она была для них новым открытием. Древняя Россия, казалось, была найдена Карамзиным, как Америка — Колумбом. Несколько времени ни о чем ином не говорили”²⁸. *

Цей відомий відгук наводять на доказ сенсаційного успіху, який Карамзін мав своєю *Історією*. Нас у ньому, проте, цікавить надзвичайно вдало і навряд чи випадково — хоча, можливо, й не цілком свідомо — обрана метафора подорожі. На початку ХІХ ст. начитаний молодий чоловік не сумнівається, що відкриття є наслідком подорожей. Мандрівники досліджують світ, а свої відкриття описують і публікують у вигляді літературних звітів. Думка про відкриття майже автоматично викликає в уяві образ мандрівника. Прикутий хворобою до ліжка, Пушкін читає Карамзінську “Историю” як нотатки подорожнього й разом з автором подорожує уявним простором минулого.

Зв’язок між подорожами й образом минулого, однак, є не тільки справою метафоричності мислення. Він існував у дійсності, й, як спробуємо показати, саме мандрування багато в чому визначило, як сформується і в якому образі закріпиться в російській свідомості минуле України.

* * *

Люди мандрували завжди й відкривали світ подорожуючи, хоча не завжди вирушали в подорож задля відкриттів. Протягом віків покинути долину, де народився, чи вийти за міські мури людину змушувала не тяга дізнатися, що знаходиться за горизонтом, а міркування меркантильні й міркування благочестиві. Образи серед-

* Тут і далі цитуватимемо мовою оригіналу, по можливості зберігаючи орфографію.

ньовічного європейського мандрівника загалом складаються в два головних типи: купця, заангажованого в так званій “далекій торгівлі”, та пілігрима. До цих поширених варто додати ще один, але рідкісніший, розряд: місіонерів. Три розряди “мандрівників” стають і авторами першої “подорожньої літератури”. Досвід прочан відбивається у численних “паломниках” — описах подорожей до святих місць (переважно Святої землі) чи особливо шанованих реліквій. Купці (такі, як Марко Поло чи Афанасій Нікітін) також часом вважають за потрібне занотувувати свої враження від побаченого, і майже обов’язково подає звіт про свою місію серед східних варварів який-небудь монах-францисканець чи домініканець (наприклад, знаменитий Джовані дель Плано Карпіні). “Найкращі” тексти такого роду, як правило, містять принагідні описи країн і народів, які зустрілися на шляху, тамтешніх звичаїв, зовнішнього вигляду й манер людей, дещо з історії.

Ранньомодерні часи додають до цих звиклих типів мандрівників ще один образ — молодого чоловіка, як правило, аристократичного походження, який подорожує Європою задля завершення освіти й виховання. Ущільнена мережа європейських університетів пропонує таким шукачам освіти й нового знання все ширші й різноманітніші можливості, й усе більша кількість молодих людей вирушає до знаменитого університету, з нього — до іншого, де читає знаменитий професор, звідти — до ще одного, де культивують нове знання, і т. д. Від другої половини XVI—XVII ст. дійшла значна кількість подорожніх щоденників, “журналів”, спогадів про подорожі, написаних їх учасниками²⁹. Поступово виникає цілий ринок подібного роду “подорожньої літератури”, вона стає комерційно привабливим товаром, з’являються видавці (подібні до Хаклукіта в Англії), котрі видання “подорожей” роблять своїм бізнесом.

З цих освітніх мандрівок під кінець XVII і на початку XVIII ст. виникає переконання, що будь-яка закордонна подорож (не обов’язково тільки заради навчання в університеті) має освітній смисл. Саме подорожування, знайомство з іншими країнами, іншими культурами збагачує молоду людину рідкісним досвідом. Набуття такого досвіду вінчає собою виховання джентльмена. Вималявлюються й звичні маршрути подібних подорожей, які в англійській літературі від початку XVIII ст. набувають спеціального означення *the Grand Tour*. Кульмінацією “великого туру” епоха класицизму робить Італію з її древностями, з її руїнами Риму, з Колізеєм і Форумом, стоячи біля яких можна доторкнутися до першоджерела культури. Як писав 1679 р. Річард Ласселз (якому, власне, й належить термін *the Grand Tour*), ніхто не може зрозуміти написане Лівієм чи Цезарем краще за людину, яка здійснила *Великий тур* Францією та Італією. Прочитані вдома класичні тексти мусять бути ніби оживлені серед автентичного пейзажу. Ще краще — ма-

ти можливість читати древніх у оточенні справжніх руїн, і для багатьох мандрівників у ХVІІІ ст. саме це й служитиме головною принадою *Великого туру*. Подорожні нотатки цього часу заповнені відомостями про відвідані місцевості, які їх автори черпали з інших книжок, не з власного досвіду. Описи дійсно відвіданих місцевостей тут служать тільки природною рамою, в яку поміщено ерудицію, здобуту або ще до поїздки, або назбирану в добрій бібліотеці після повернення. Причина зрозуміла — більшість античних пам'яток у цей час існувала лише у вигляді згадок у класичних текстах. Археологічні розкопки ще не починалися, а знамениті міста, храми й місця великих битв усе ще були поховані під товстим шаром землі. Мандрівник міг дізнатися про Рим і його топографію, не виїжджаючи з Англії, більше, ніж на місці, й подорож мало що могла додати до цього попереднього знання. Розкопки Геркуланума розпочалися у 1738 р., руїни Помпеї стали підніматися з-під землі ще через десять років.

Утім, більшість шукачів автентичної Античності у ХVІІІ ст. обмежувалися Італією, ніколи не просуваючись південніше Неаполя.

Злам ХVІІ та ХVІІІ ст. додає до числа мандрівників ще одну постать — *натураліста*, людини, яка подорожує світом не задля власного спасіння, задоволення чи користі, не задля освіти, а з метою пізнання природи речей.

“Вже перед тим подорожували вчені-гуманісти, кружляючи від бібліотеки до бібліотеки, відвідуючи одне одного, тепер же до грона подорожуючих учених долучаються *натуралісти*, зацікавлені світом збирачі раритетів природи, рідкісних рослин, зкам'янілостей, мінералів, а ще більше — старовинних написів, монет і медалей. Колекціонування завжди супроводжувало подорожі, однак розвиток експериментальних наук надав йому нового смислу й виміру. Члени англійського “Королівського товариства”, що виникло 1660 р., під час своїх частих засідань оглядають привезені здалеку об'єкти, ставлять над ними досліди, дискутують висновки для науки, які з того виникають. Королівський Медичний колегіум 1668 року висилає свого члена доктора Едварда Брауна у чотирьохлітню подорож, наслідком якої став обширний звіт, опублікований для колег і невдовзі перекладений німецькою та французькою”³⁰.

Після публікації 1735 року “Системи природи” великим Карлом Ліннеєм дискриптивний апарат природничих наук набуває статусу універсального засобу пізнання світу. Все немислиме розмаїття видимого світу стає можливим систематизувати й класифікувати, а значить, розподілити на групи й встановити зв'язки спорідненості між ними. Проблема лишається тільки в одному — накопиченні достатньої кількості емпіричних даних, науковому описі рослинного й тваринного світу, геологічних формацій тощо. Лінней створив власну наукову “імперію”, розсилаючи учнів та

співробітників до різних куточків світу — до обох Америк, Близького Сходу, Австралії³¹. Відтоді постать ученого-натураліста, який подорожує з гербаріями і колекціями мінералів, постійно записує й замальовує щось у свій щоденник, стає настільки звичною, що згодом дасть поживу пародійним літературним образам на зразок Паганеля.

Мандрівники XVIII, а великою мірою й XIX ст. не просто роблять географічні відкриття, заносючи на карту архіпелаги й моря, до того цілковито невідомі науці. Саме в цей час європейські подорожні (а за ними, читаючи щоденники їхніх мандрів чи спогади про мандри, і європейська публіка) наново “відкривають” величезні простори в Старому Світі. Ці території, що переважно лежать на схід і південь від “Європи”, у “філософській географії” просвітництва постають як “новознайдені”, щойно описані й картографовані, дарма що деякі з них були спадкоємцями древніх, а може, найдорівніших цивілізацій людства. “Філософська географія”, творцями якої були стільки ж дійсні мандрівники, скільки й “мандрівники в кріслах”, які ніколи не полишали затишку кабінету, не просто фіксує наявність інших культур, традицій, вірувань, мов тощо за межами Заходу. Вона, така географія, навантажує нововідкриті території певними смислами, пояснює відкрите й описане для західної думки, або, висловлюючись більш сучасно, “привласнює” їх для Європи. Саме мандрівники, як стверджує Ларрі Вулф, великою мірою виявилися відповідальні за творення в європейській уяві простору, який назвуть “Східною Європою”, обшару, що застряг між азійським минулим і європейським майбутнім, між варварством і цивілізацією³². Подібне розташування — на географічній карті, але одночасно й на шкалі історичного прогресу — стало можливим через те, що більш-менш синхронно Захід конструює образ іншого свого антипода — Орієнту, з яким асоціюється культурна відсталість, соціальна застиглість, деспотизм політичних режимів тощо³³. Мандрівники й дедалі популярніша в Європі “мандрівна література” стають засобом, через який на Заході поширюється й згодом закріплюється образ тієї чи іншої країни.

Класичним прикладом тут може служити радикальна зміна, якої зазнала в європейській думці Греція³⁴. Аж до кінця XVIII ст. Греція у “філософській географії” Заходу продовжує лишатися частиною “Леванту”, орієнтальною країною, у всьому подібною до інших регіонів домінованої Оттоманською Портою Східного Середземномор'я. Грецію ще не сприймають як незаперечну батьківщину європейської цивілізації, а в пошуках античності воліють обмежуватися пропонованими *Великим туром* римськими імітаціями в Італії. В сучасних греках бачать або ж повчальний приклад того, як із часом і під чужоземним пануванням може деградувати до повного падіння колись великий народ, або в кращому разі —

“благородних дикунів”, чий примітивний спосіб життя знаходиться у відповідності із дикістю оточуючої природи. Ті з європейських мандрівників, які відвідують Левант, не раз із подивом і роздратованістю відзначають несподіваний ефект: народ виглядає чужим на фоні античних руїн та пейзажу, що був свідком злету Афінської держави. Емоційно європейці не відчують солідарності із християнами, що опинилися під владою Порти.

У 1830 р. Якоб Фаллмераєр публікує свою теорію про те, що древнє еллінське населення було витіснене внаслідок нашестя слов'ян, які нині, власне, й складають етнічну основу сучасних греків³⁵. Ті, хто нині мешкає навколо славетних решток античної цивілізації, мають до неї таке ж, а може, й менше відношення, як і приїжджі європейці. Справді, чим іще можна пояснити незбагненну й кричущу розбіжність між величчю збереженої в руїнах історії та мізерністю населення?

Наполеонівські війни 1796—1815 рр. зробили неможливим Великий континентальний тур до Франції й Італії. Війна змусила шукати нових маршрутів, а військове щастя Британії завоювало прихильність Порти для британських “туристів” (слово з'являється саме в цей час), вперше відкривши можливість відносно безпечних подорожей до Греції. З початком ХІХ ст. все більша кількість європейців вирушає до Греції, яка швидко заступає Італію в ролі еталону автентичної античності. Європейські мандрівники цього часу являють собою доволі різнобарвну юрбу: аристократи в пошуках свіжих вражень, дипломати на державній службі, вчені й художники на службі у перших двох. Практично усі вони вважають, що на згадку варто забрати із собою не тільки спогади, але й частку знаменитого місця. У цьому спорті колекціонування, що включав підкуп османських чиновників, відвертий грабунок, приховану крадіжку, беруть участь усі — британці, французи, німці. Європейці вважають, що мають право виламувати статуї й демонтувати барельєфи: адже вони є справжніми нащадками античної цивілізації і єдиними, хто може оцінити естетичну й історичну цінність її решток. Османські власті та самі греки не проявляють інтересу до руїн, нічого не знають про античну спадщину землі, на якій живуть. Греція початку ХІХ ст. уявляється величезним покинутим власниками музеєм, де кожний бажаючий може поповнити свою колекцію. Шукачі артефактів пошкодили більше античних споруд, ніж усі попередні віки разом узяті. Лорд Елгін, англійський посланник у Константинополі, якому Британський музей завдячує своєю колекцією скульптур з Парфенону, початково подумував демонтувати увесь Ерехтейон, але задовольнився всього лише 120 тонами скульптур, рельєфів, написів: тоннаж британських кораблів накладав свої обмеження на археологічний ентузіазм.

В міру нагромадження на Заході колекцій, нових розкопок і видання записок мандрівників Греція поступово перетворювалася на

Елладу, в Європі виникала мода на еллінізм, а слідом за інтелектуальною модою люди починали робити й політичні висновки. Колиска європейської цивілізації мусить належати до Європи, а не страждати під владою азіатської деспотії.

“Цей новий *еллінізм* в Англії та Франції штовхав до *філелінізму*, ідеалізація давніх еллінів — до ентузіастичного бажання звільнити сучасних греків з-під турецького ярма. Молода дисципліна археології зіграла в цьому відношенні вирішальну роль, адже вона привернула увагу вченої публіки від книжок до дійсних історичних місцевостей, де романтична уява могла поміж руїн вільно мріяти про те, що грецькі вольності ще можна відродити”.

Суттєве значення для закріплення такого переконання мала й подорожня література. Саме в цей час в ній відбуваються суттєві зміни. Достойнствами записок мандрівників XVIII ст. вважалося надати читачеві якомога більше інформації (хай навіть виписаної з чужих книжок) про відвідані місцевості. Добрий автор подорожніх нотаток, радив *Critical Review* у 1789 р., мусить обмежуватися *спостереженнями* (описами побаченого) та *роздумами* (філософськими, політичними, моральними чи естетичними) над побаченим.

“Починаючи з 1790-х рр., автори подорожньої літератури все частіше пишуть описи прекрасної природи... Вони ...все більш байдужі до маси енциклопедичної літератури, що доти надавала цілісності інакше цілковито нудним звітам. Стара межа між спостереженнями та роздумами почала зникати. Подорожня література ставала все більш поетичною. Замилування ландшафтом призводило до поцінування вільних і простих емоцій задля них самих; замилування тендітною крихкістю руїн підштовхувало до глибшого переживання історії, й разом обидві тенденції створювали переконання, що Греція мусить бути звільнена від турків”³⁶.

Взірцевим мандрівником для доби Романтизму став лорд Байрон, чий подорожі до Греції (1810—1811, 1815), поезія, ними натхненна, та в фіналі — смерть під час грецького повстання, багато в чому сприяли зміні європейського ставлення до країни, остаточно перемістивши її з Леванту на Захід в суспільній думці, а після підшукування відповідної династії — й у політичній системі.

Романтизм вніс у мистецтво подорожувати свою ноту. Протягом кінця XVIII і ще більше в XIX ст. — в міру того, як “туризм” стає масовим і доступним явищем — виникає “антитуристична” настанова, тобто критика того способу подорожування, який передбачає пересування битим маршрутом, відвідини усталених атракцій, милування рекомендованими краєвидами.³⁷ Мандрівник — на противагу “туристу” — мусить шукати незвіданих юрбою просторів, його подорожній досвід має бути небанальним, рідкісним. Романтизм наполягає на індивідуальності переживань і емоцій. Най-

краще вирушити туди, куди нікому не спаде на думку, і тоді, коли мало хто відважиться на подорож. Добре, якщо вдається здійснити подорож, пов'язану із труднощами й небезпеками. Втім, індивідуальні переживання — ось що важить передусім, і в цьому смислі для мандрівника початку XIX ст. маршрут стає не так важливим, як здатність побачити щось рідкісне, відчутти унікальні емоції, відзначити те, що тисячі подорожніх перед тобою не примітили.

Східна Європа розглядається як маршрут для небанальних подорожей, дійсно важких чи тільки описаних таким чином за конвенцією жанру. Протягом XVIII ст. Росія сприймається на Заході континенту як “нова” країна — чистий аркуш, поле для філософського експериментування³⁸, і чимало мандрівників спішать “відкрити” це недавнє прирощення європейської цивілізації. Та на відміну від Балкан під Оттоманським правлінням, простору, який може бути лише пасивним об'єктом уваги європейського мандрівника³⁹, ситуація з Росією дещо складніша. Росія може бути населена напівварварськими народами без історії або з історією не вартою згадки, — переконання, яке європеїзовані російські еліти поділяють із західними спостерігачами, але вона водночас і європейська держава, свідомо свого нового становища й місії, яку воно накладає. Для просвіченної монархії прирощувати знання про підвладні території та народи — справа честі, для “поліцейської держави”, організованої на правильних і розумних началах, — це справа обов'язку. Росія, отже, здатна самостійно досліджувати й описувати власні території. Відчуття того, що в Росії весь час відбуваються географічні відкриття підтримувалося не тільки спорядженими урядом у Сибір чи на Далекий Схід експедиціями. Росія постійно “відкривала” “нові території” в самій Європі шляхом територіальних прирощень XVIII ст., що з кожною новою війною збільшували “Європу” за рахунок “Орієнту”. В результаті російсько-турецьких війн величезні землі вздовж північного узбережжя Чорного моря, а також на Північному Кавказі були відторгнуті від Порту та її сателітів і приєднані до імперії. Все, що потрапляє із азійської імлі на світло європейського погляду, має статус “нового”, яке належить відповідним чином описати, картографувати, знайти йому справжню історію.

Як завжди в Росії, ініціатива належала державному апарату, який стає спонсором дослідницьких експедицій. Першими “мандрівниками” стають армійські офіцери й інженери. Вони прокладають маршрути й дороги, складають карти, провадять переписи населення і навіть — як у випадку із знаменитим Тмутороканським каменем — принагідно грають роль антикваріїв та археологів. За ними сліднують державні чиновники, які — за офіційним дорученням чи з власного поруху — укладають “статистичні описи” на-

місництв, провінцій, губерній. Партикулярні люди приєднуються до цього руху досить пізно, лише в самому кінці XVIII ст. Росіяни запозичують вже в готовому вигляді й сам інститут подорожування, й літературний жанр “подорожніх нотаток”, з усіма конвенціями й умовностями і того, й іншого. Зате практично перші ж опубліковані у XVIII ст. “записки подорожніх” стають прикметним явищем як в літературі, так і в суспільній свідомості. Дебют жанру не назвеш вдалим. 1790 р. чиновник Олександр Радищев видає “Путешествие из Петербурга в Москву”, стилізований під нотатки подорожнього політичний памфлет. Автора арештовують і висилають. Наступна спроба була щасливішою. Літератор М. Карамзін, який повернувся із закордонної поїздки через місяць після арешту Радищева, публікує свої враження під заголовком “Записки русского путешественника”, книжку, від якої часом відраховують народження нової російської прози.

* * *

Яке відношення європейська мода на подорожі має до української історії, а також до проблеми співвідношення української та російської історій? У пізнішій ідеології українства закріпилося (так міцно, що нині сприймається як майже аксіоматичне) переконання, ніби росіяни — російська наука, громадська думка, офіційна влада — завжди вважали українську (“південно-руську”) історію інтегральною частиною своєї власної, а відтак українців (“малоросів”) — складовою частиною “загальноруської” народності. Таке переконання, дійсно очевидне в писаннях середини й другої половини XIX ст., Зенон Когут називає “парадигмою єдності”. Суть її, коротко кажучи, полягає в тому, що історії обох народів не мисляться як два окремих типи історичного досвіду, вони неодмінно мусять поставати в одному історичному потоку. Ця парадигма апелює до спільного початку історії в часи Київської Русі, а також до спільної долі в новітні часи, від середини XVII ст. Проміжок між цими двома епохами сприймається в рамках такої парадигми, як неприродне розірвання єдиної по суті історії внаслідок цілковито зовнішніх щодо неї причин. Коли б історія була суто “народною”, тобто коли б її формували виключно органічні начала “народного життя”, а в протікання не втручалися елементи чужі (“монгольське нашествя”, “литовсько-польське панування” тощо), ця історія ніколи б і не розгалужувалася на два рукави. Таке враження освічена публіка Російської імперії могла почерпнути, наприклад, із популярного й надзвичайно впливового свого часу “Курса русской истории” В. Ключевського.

Сьогодні, завдяки фіксованості історіографічного погляду саме на подібного роду знаменитих наративах другої половини

ХІХ ст., може здаватися, що “парадигма єдності” в російській думці існувала завжди. Насправді це не так. Був, щоправда, досить короткий, проміжок часу, коли “вікно можливостей” для української історії все ще лишалося відкритим. Цей час — кінець ХVІІІ і перші десятиліття ХІХ ст., коли російська думка ще не вважала “Україну” невід’ємною частиною своєї ідентичності, а українську історію — підрозділом великої російської історії. То був час, коли кілька варіантів співіснування двох версій історії здавалося можливим, коли і росіяни, й українці могли опові-дати версії власного минулого, які не перетиналися і не конфліктували.

Завдяки поділам Польщі, російсько-турецьким та російсько-шведським війнам, європейські володіння імперії стрімко міняють свої обриси. Росія поглинає території та народи надзвичайно різноманітного культурного та історичного досвіду: від “західних” шведів Фінляндії до “азіатських” уламків ногайських і татарських орд Причорномор’я. Між цими полюсами розташовуються більш “м’які” перехідні зони — в російське підданство потрапляють русини-уніати, польська та полонізована шляхта, єврейське населення колишньої Речі Посполитої. Стрімкість, з якою відбуваються ці зміни, випереджає здатність думки опанувати етнічну, релігійну, культурну, мовну строкатість нового населення, його специфічні правові традиції, рештки державних інституцій, традиційну класову та майнову структуру. Нові землі входять до складу імперії з різними статусами й на різних підставах, довго ще зберігаючи свою індивідуальність. Здається, певний час імперські власті не прагнуть (за деякими винятками) будь-що уніфікувати способи управління й ставлення до новоздобутих територій та їхніх народів. Експерименти тривають до самого кінця ХVІІІ ст. Принаймні очевидно, що ідея розмаїтості сама по собі не суперечить ідеї імперії й здається властям цілком прийнятною.

Новоприєдані народи входять до складу імперії із своїми версіями власної історії. Легітимність цих наративів в імперських очах доволі різна. Деякі з них мають за собою давню традицію, і щодо них цілком ясно, що спроб асиміляції такого нетотожного російському історичному досвіду не варто навіть і шукати. Інші — як, наприклад, історію Північного Причорномор’я — здається доцільним і можливим переписати, стираючи з нього сліди орієнтального минулого і видобуваючи із забуття або створюючи наново “європейське” (античне) минуле краю. Ясно, що ступінь поваги до локальних історичних традицій залежить від дистанції — культурної, цивілізаційної, яку “центр” відчуває до своїх провінцій. Що більш “європейський” тип історії, то більше респекту він викликає. Важливим, однак, є сам принцип толерування локальних наративів і можливості співіснування в єдиному державному організмі територій із своїми власними способами пояснення минулого.

Одним словом, “історичний простір” Російської імперії рубежу XVIII—XIX ст. ще знаходиться в стадії формування. Він не впорядкований згідно з якимсь єдиним принципом. Статус України в “мисленій географії” Росії досить двозначний. “Малоросію” не назвеш “новим” надбанням. Ця територія належить Росії від середини XVII ст. Утім, до другої половини XVIII ст. Малоросія зберігає квазі-державне становище в імперській структурі, а також специфічний соціальний устрій. Ліквідація реліктових інститутів автономії Малоросії — гетьманщини (1764), Запорозької Січі (1775), полкового адміністративного устрою (1782) — майже співпадає в часі з ліквідацією інших державних утворень Східної Європи — Кримського ханства та Речі Посполитої. Кордон між власне Росією і Малоросією руйнується більш-менш тоді ж, коли зникають кордони Польщі й Криму, відсуваються кордони Порту. Остаточне адміністративне впорядкування Лівобережної України (організація губерніального правління) відбувається паралельно із впорядкуванням на російський лад колишніх територій Кримського ханства та Речі Посполитої. Відтак, Малоросія в думці сучасників, а ще більше — в думці наступного покоління вільно чи невільно уподібнюється до цих нових, багато в чому незнайомих країн, ставлення до яких, їх народів та їх історій ще тільки належить виробити.

Звичайно, знайомство із Малоросією значно ближче, ніж, скажімо, із Волинню (і взагалі колишніми землями Польщі на правому березі Дніпра). Але його не варто переоцінювати. Це знайомство армійських офіцерів та нечисленних чиновників, а не інтелектуалів, які, власне, формують “мислену картографію”. Про Малоросію, як невдовзі доведеться з’ясувати першим же мандрівникам з Росії, знають небагато і дуже поверхово. Знають, що малороси — народ православний, знають, що вони нащадки козаків. Знають, що історія малоросів пов’язана з давніми й недавніми війнами. Знають, що “натуральні” вороги малоросів — татари та поляки. Але, наприклад, в якому відношенні стоять малороси лівого берега Дніпра до тих православних, що живуть “в бывшей Польше” (тобто на правому березі) — не цілком зрозуміло. Чи некаатолицьке населення колишньої Речі Посполитої може мати історію, відмінну від “польської”? Чи ця історія якимсь чином подібна до малоросійської? Подібного роду запитання навіть не починають задавати. Словом, обриси того, що згодом стане “Україною”, ще неясно вгадуються. “Україна” існує тільки в одній іпостасі — лівобережної Малоросії. Ця невелика територія трьох губерній єдина має виразну історичну фізіономію.

Завданням всього XIX ст. стане поширити цей образ “Малоросії” на значно більшу територію, “малорусифікувати” колишню Річ Посполиту й Оттоманську Порту, створивши в такий спосіб

простір, який сьогодні зветься Україною. Його ще лише належало “виобразити” з різномірних елементів: “козацької” Малоросії, “запорозької” й “татарської” Новоросії, “польських” Волині та Поділля, австрійської Галичини. На зламі ХVІІІ— ХІХ ст. мало кому спало б на думку, що усі ці різномірні регіони мають спільну історію й заселені одним народом. Навпаки, по усі боки “культурних кордонів” вважають, що на цьому просторі відбулися (і продовжують відбуватися) різні історії.

Вирішальне значення в тому, що “Україна” таки виникне — спочатку в “мисленій географії” інтелектуалів, а згодом і на географічній карті — матимуть подорожі Україною. Свого часу Бенедикт Андерсон запропонував антропологічне розуміння процесу формування сучасних націй. Такі колективи людей, стверджує учений, не існують одвічно й не можуть бути “знайденими” в готовому вигляді. Перш ніж стати реальністю, нації мусять бути “виображені” в уяві. Процес “уявлювання” націй, утім, не зводиться лише до кабінетного мрійництва декількох теоретиків. Образ нації складається поступово в процесі безпосереднього людського досвіду. Такий досвід виникає як наслідок серій однотипних і повторюваних подорожей, які Андерсон називає “паломництвами”. “Паломництва” можуть набирати різноманітних форм: це і “освітні паломництва”, коли молоді люди з провінції вирушають “до центру”, щоб здобути освіту; “адміністративні паломництва”, коли, здобувши освіту, ті ж такі люди вирушають з центру до “периферії”, а в ході успішної кар’єри знову переміщуються до “центру”; це, зрештою, і паломництва в точному смислі, коли культ місцевого святого чи особливо шановані реліквії приводять в рух натовпи прочан. Учасники “паломництв” виносять із свого власного досвіду враження певним чином окресленого простору — його “центру”, його “периферії”, його “протяжності”, з яким починають ідентифікувати себе⁴⁰. Такий простір починає уявлятися як цілісність, а люди в середині окресленого кола — єдиним народом.

Історіографію, як правило, схильні сприймати статично — як суму опублікованих книжок. З погляду бібліографічного цього, можливо, й достатньо. Наукові ідеї мігрують із праці в працю. Але яким чином історичні ідеї полишають сторінки книжок і “виходять в люди”? Чому одні з них мають успіх, а інші забуваються ще перш, ніж тираж книжки розпродано? Яким чином відбувається селекція наукових ідей масовою свідомістю? Для пояснення того, як ідеї, висловлені в книжках чи статтях, стають частиною глибокого переконання надзвичайно великого кола людей, самого лише переліку назв в хронологічному порядку публікації явно не досить. Формування історичної свідомості не може зводитися лише до констатації, що та чи інша думка була опублікована. Тиражі книжок у кінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. мізерні. Їх пишуть пооди-

нокі диваки, а читають лише нечисленні шанувальники старовини. А між тим загальний образ історії поділяють люди, які тих книжок могли ніколи в очі не бачити. Більше того, як існує й передається історія в часи, коли не пишуть або не видають великі історичні нарративи? Історична свідомість є сумою найзагальніших уявлень про минуле краю, часто неточних чи хибних, часто туманних. Вона є справою не стільки знання, скільки переконання. Пояснити формування певного образу історії, який поділяє чимала кількість нічим не пов’язаних між собою людей, лише публікацією і читанням наукових трактатів явно неможливо.

Історіографія мусить бути споряджена антропологічним виміром. Уявлення про минуле певної території виникає, формується і закріплюється в процесі безпосереднього людського досвіду, чогось на зразок “паломництв” Андерсона. Подорожі дозволяють пережити простір як цілісність, відчутти його протяжність. Контакти з місцевим населенням формують уявлення про народ, що його населяє, а одночасно створюють стереотипи сприйняття цього народу. Відвідини пам’ятників старовини збуджують історичну уяву, дозволяючи виобразити минуле території, охопити його в кількох очевидних образах. Зв’язок між тим, що і як побачить мандрівник, з науковою літературою не однозначний. Ретельний мандрівник підготується до поїздки: прочитає одну-дві рекомендовані книжки й, відвідуючи дійсні історичні місця, буде “впізнавати” в них вичитаний з книжок образ. З іншого боку, кабінетний учений може спиратися на нотатки подорожніх, дивлячись на історію їхніми очима: адже то очевидно, що справді були і справді бачили. В подорожах, отже, реалізується складна гра між уявним і дійсним, між наперед відомим знанням і дійсним досвідом, між стереотипами і реальностями, між літературними конвенціями зображення й реалізмом спостереження. Подорожі, що важливо, подібні паломництвам: їх здійснюють регулярно, для них вимальовуються однотипні маршрути. Йдучи слід у слід, мандрівники розглядають одні й ті ж руїни, впізнають одні й ті ж речі, милуються одними й тими ж пейзажами. У такому багато разів повторюваному досвіді закріплюються загальні відомості про країну, її населення, її історію. Виникає сумарний образ, навіть переконання, чим є край і що відрізняє його від сусідніх просторів.

Те, в якому образі постане історія України, багато в чому було зумовлено саме російськими мандрівниками в Малоросію й ширше — на “Південь” імперії. Більше того, те, як розвиватиметься російсько-український діалог в історіографії, буде зумовлено двома відкриттями, зробленими на території України російськими мандрівниками початку ХІХ ст. Назвемо їх умовно “відкриттям Малоросії” та “відкриттям києво-руських руїн”.

Подорожі на Південь досить швидко призведуть до відкриття особливого народу, який заселяє Малоросію. Цей народ — і в тому

будуть згоджуватися усі без винятку мандрівники — має свою характерну “народну” фізіономію. Малороси, як з’ясується, практично усім відрізняються від великоросів: мовою, виглядом, піснями, звичаями, національним характером, виглядом їхніх сіл і містечок. Переважно цей народ викликати симпатію у подорожніх, але навіть ті, чие вухо буде неприємно вражене азіатським варварством їхніх пісень, не зможуть заперечувати очевидний факт: малороси становлять собою цілком окремий народ. Вони, як раз по раз зазначатимуть подорожні, є козацьким “племенем”, їх минуле — в козацьких війнах проти татар і турків, а найважливіша подія їхньої історії — війни за православну віру проти Польщі. Для нас цікаво, що попервах не помітно спроб узгодити православ’я та слов’янськість малоросів із ідеєю якоїсь ширшої “руської” народності, так само, як не помітно й спроб знайти для малоросів історію, глибшу за недавні козацькі війни.

Утім, серед російських мандрівників — і чим далі в ХІХ ст., тим більше — виявляються такі, які вирушають на Південь із твердо окресленою метою: відшукати, побачити джерела власної історії й доторкнутися до них. Такими — це знають ще до Карамзінської “Історії” — є часи Київської Русі. В Петербурзі й Москві не сумніваються, що на цих землях — у Києві, Чернігові, Переяславлі — зародилася російська історія. Саме з півднем пов’язані її найкращі сторінки: звідси київські князі ходили на Константинополь, тут було прийнято християнство, тут точилася героїчна боротьба з половцями, тут — як знають від 1800 року — було створено найвищий взірць російської поезії — “Слово о полку Ігоревім”. Без цих територій та їх історії для Росії лишається, власне, не так багато — короткий злет Владимиро-Суздальської Русі й безкінечна імла татарського рабства.

Такі мандрівники також роблять своє власне “відкриття малоросів”. Для них воно, однак, стає неприємною несподіванкою і серйозною проблемою. Простір Київської Русі — це простір ідеальний, епічний. У ньому можуть існувати благородні руїни, древні святині або навіть привиди величної історії, але немає місця малоросам, козацькому народу. Простір реальний між тим виявляється зайнятим малоросами, й у ньому не лишається місця для великоруської історії. Більше того, мандрівники, які шукають видимих і очевидних решток Київських часів, розчаровуються — в Малоросії практично нічого не нагадує про її князівське минуле. Тим не менше до послуг мандрівників є кілька усталених технік: літературних прийомів, які дозволяють описувати пейзаж так, ніби він і є пам’ятником історії; наукових засобів, як, наприклад, складання “історичних карт”, що віртуально відтворюють давню історію; нових дисциплін, як археологія, яка видобуває із землі рештки минулого. Усі ці засоби вживатимуться, щоб оживити давньоруське минуле Півдня. З-під Малоросії поступово почала виринати на поверхню Київська Русь.

Суміщення в одній території двох надзвичайно різних типів історії виявляється для російських мандрівників несподіваним оптичним ефектом, багато в чому подібним до того враження, з яким покидали Грецію європейські мандрівники: застигла в руїнах історія та народ, що живе навколо них, не мають нічого спільного.

Лише поступово, в міру “об’їздів” Півдня і “впізнання” все більшої кількості рис власного минулого, виникає початково невідразне, але чим далі впевненіше відчуття, що народність, яка живе в місцях, з якими росіяни пов’язують початки своєї історії, державності, культури, духовності тощо, народність, яка в буквальному смислі “володіє” найбільшими святинями росіян, мусить мати щось спільне з великоросами. Така спорідненість не могла виникнути в новітні часи, коли малороси були під іноземним пануванням, а отже, мусить сягати давніших — києво-руських часів. Росіяни виобразять “південно-руський” народ — православний, слов’янський. Походження з київських часів дозволить “малоросам” покинути свою колиску — історичну Гетьманщину-Малоросію, до якої вони раніше були прив’язані козацьким походженням. Образ, сформований початково виключно для жителів Лівобережжя, буде розповсюджений на всю Наддніпрянщину, згодом — Правобережжя і мігруватиме далі на захід, Волинь, Поділля, Галичину. Усі слов’яни приєднаних в різні часи від Польщі територій, і навіть деякі ще не приєднані, належать до “южно-руського племені”. Підставою для такого згрупування була карта Київської Русі, з якої кожний міг переконатися, що від Холма й Львова до Новгород-Сіверського слов’янське населення належало колись Київській Русі. Цей “південно-руський” народ російської думки задасть “природні” рамки й створить можливість уявити його як “український народ”. Парадигма єдності, отже, виростає поступово й у спільній роботі росіян та українців.

* * *

Різні люди подорожували Малоросією на рубежі століть. Де-хто з них був прикметною особистістю свого часу, імена інших тільки й відомі, що завдяки опублікованим “Путешествиям”⁴¹. Одні (як князь Петро Шаліков — “Путешествие в Малороссию”, 1803, “Другое путешествие в Малороссию”, 1804; Володимир Ізмайлов — “Сентиментальное путешествие в южную Россию”, 1800, 1802; князь Іван Долгорукий — “Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда”, 1810 та “Путешествие в Киев”, 1817; Олексій Левшин — “Письма из Малороссии”, бл. 1816) подорожують, щоб спеціально побачити Малоросію. Інші (як Павло Сумароков — “Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду”, 1803; Д. Бантиш-Каменський — “Путешествие в Молдавию, Вала-

хию и Сербию”, 1810; А. Глаголев — “Записки русского путешественника”, 1823) лише минають її на шляху до головної мети своїх подорожей. Переважно автори “Путешествий” здійснюють їх без певної мети, просто, щоб побачити світ. Та трапляються серед них і люди вчені: академік Василь Зуєв, наприклад, спеціально досліджує природні та господарські умови країни (“Путешественные записки Василья Зуева по пути из Санкт Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг.”), лікар Оттон фон Гун, відвідуючи Малоросію разом із Олексієм Кириловичем Розумовським, облаштовує лікарні та аптеки в графських маєтках (“Поверхностные замечания по дороге от Москвы до Малороссии”, 1806), Олександр Єрмолаєв (1810) здійснює археологічну експедицію до Тавриди і Тамані (куди так і не потрапить).

Судячи з кількості опублікованих книжок, а також з того, що більшість мандрівників не були обтяжені жодними офіційними дорученнями, подорожі до Малоросії стають певною модою в північних столицях. Навіть зрозуміло чому: в Європі відбуваються великі війни. На Південь росіяни подорожують так, як британці подорожували б до Італії. “Путешествие в Малороссию” є свого роду аналогом англійського *Великого континентального туру*. Не даремно Малоросія постає зі сторінок записок як “російська Італія”, топос, який виявиться не тільки надзвичайно продуктивним, але й напрочуд живучим в літературі ХІХ ст. Ця аналогія ще до поїздки встановлює “горизонт очікувань”: вирушаючи на південь, мандрівник розраховує знайти витоки власної історії, яка колись давно точилася на тих землях, але віддавна вже полишила південний край і перемістилася на північ, полишивши по собі тільки живописні руїни серед мальовничого пейзажу. Про давнину мандрівник (він прочитав потрібні книжки ще до поїздки) знає більше від тубільців, яким лишає безжурне життя серед благодатної природи.

“Італійська мода” жила уявленням про Італію як “класичну” країну, джерело культури, де мусили ожити завчені на шкільній лаві тексти й образи античних авторів. Італія сприймалася водночас як “стара” й “нова” країна. Епоха класицизму здатна була бачити в Італії тільки її античну спадщину, вважаючи її сучасність не вартою уваги. Відтак, Італії у філософській географії епохи було відведено місце добротворного, але застиглого десь у минулому “Півдня”.⁴² Щоденники подорожніх змальовують нерухомий “Південь”, де історія зупинилася століття тому, за контрастом із динамічною “Північчю”, де вона відбувається зараз. Історики літератури прочитують за цим розподіл властивих часові гендерних ролей: активного маскулітного начала, протиставленого пасивній жіночності. За літературними конвенціями ХІХ століття Італія як стереотипна жіночність була осідком усього відсталого, а

також емоцій та забобонів (суміш надмірної релігійності з поганством), їй співчували. Переміщуючи свої маршрути, європейські мандрівники розповсюдять такий образ «Півдня» на Грецію.

В Україні російська публіка знайшла те, що європейські мандрівники знаходили на “Півдні” і “Сході” — образ свого начала і свого антипода. Захід конструював свою ідентичність, відштовхуючись від уявного “іншого”. Росія перебувала в складнішому становищі: вона уявляла себе частиною західної цивілізації, а в той же час для Заходу служила образом того, чим захід не є. Для постпетровської Росії таким “іншим” була її історія. Історія починалась на Півдні. Малоросія, таким чином, ставала країною, де росіянин міг відчутти себе членом західного світу.

Здається, саме цим можна було б пояснити “малоросійську моду”, що так несподівано виникла серед освіченої російської публіки в перше десятиліття XIX ст. Малоросія була одночасно і древньою, і новою країною. Вона перебувала одночасно і в Європі, і в Орієнті, й вибір культурного контексту залежав від напрямку маршруту. Дехто із мандрівників прямував до Криму, Таврії чи Одеси. Для них зміна ландшафтних зон поставала як послідовність історичних типів: колишня Гетьманщина непомітно переходила в степ недавньої запорозької вольниці, а той без видимих бар’єрів перетікав азіатські степи, де всього лиш покоління тому кочували ногайці й кримці. Подорож із півночі на південь створювала образ Малоросії як продовження орієнтального степового світу. Ті з мандрівників, хто міцніше тримав у голові фінальну мету своєї подорожі — античну Таврію, Причорномор’я класичних часів — мимоволі поєднували сучасну Малоросію з образами грецької й римської історії. Для тих, хто рухався зі сходу на захід, Малоросія поставала як скалок річпосполитської історії. Тут перехідною зоною служив Київ, місто, що історично належало до Лівобережжя, але нині центр правобережної губернії, що відкривала безпосередній доступ до колишніх провінцій Польщі. В залежності від маршруту наголошуються ті чи інші прикмети — латинська вченість Могилянської академії, наприклад, чи азіатський спосіб життя запорозьких козаків.

Записки подорожніх — особливий жанр. Короткі цитати чи навіть ширші витяги з таких книжок не можуть передати ефекту переконливості, який вони справляли на читачів. Такі нотатки чи щоденники треба читати цілком. Адже сама оповідь імітує повільне мандрування територією й відтворює емоційні стани, несподівані думки, асоціації тощо від відвідин дійсних історичних місцевостей. Від того, хто читає записки подорожніх, очікується співпереживання, співвідвідини територій. Загальне враження складається поступово в міру прочитання щоденника. Образ країни, таким чином, стає й переконанням читача, який проробив увесь шлях разом

з автором. Доказовими виявляються не просто окремі твердження, а вся подорож.

Одне з перших “путешествий” в Малоросію, видане князем Шаліковим у 1803 р.,⁴³ практично не містить відомостей про територію, познайомитись з якою вирушив автор (він радить не чекати від нього “ни статистических, ни географических описаний”). Це майже карикатурний образчик сентименталізму, наповнений переживаннями й емоціями, досить клішованими, які мандрівник відчував протягом поїздки. Замість “статистических описаний” Шаліков пропонує безкінечні описи природи, яку знаходить надзвичайно хвилюючою й живописною, а також евфемістично завуальовані спогади про свої захоплення місцевими “німфами”. Багатослівне й порожнє з фактичного боку “путешествие” Шалікова разом з тим, — не без користі для нашої теми. Воно демонструє, як встановлюється спосіб сприйняття Малоросії російською публікою, або, висловлюючись жаргонно, формує дискурс Малоросії в російській свідомості. Малоросія — це країна, від згадки про яку приємно й радісно, а спогади про неї — сентиментальні й безжурні. Це край “молока і меду”, милих людей і прекрасних “німф”. Але передусім це країна, де людина (із достатньо розвиненим почуттям прекрасного) може стимулювати свої емоції спогляданням природи.

Інші мандрівники не були настільки самозаглибленими, як князь Шаліков, і звертали увагу на оточуючу реальність, не тільки на власні переживання. Знання про територію, якою вони мандрували, були різні, як різною виявляється й точність та влучність спостережень. Часом враження й висновки поверхові, часом — відверто курйозні. Нас в цій літературі, втім, саме й цікавлять загальні місця, кліше та стереотипи. Варто пам'ятати, що без винятку всі подорожні ще до поїздки “робили домашнє завдання” — читали щось із історії краю, древньої і нової. Усі без винятку подорожні добре проштудіювали “Нестора” (а Левшин, крім того, ще й Степенну книгу) і знають давньоруські місцевості Малоросії ліпше від будь-кого з тубільців. Найкраще виявився підготовленим — досить очікувано — німець фон Гун. На додачу до літопису він перечитав опис України Боплана, “Короткий опис Малої Росії” Рубана, подорож Гільденштедта, подорожі Сумарокова та Ізмайлова (така ерудиція дала йому можливість назвати свою книжку з німецькою скрупульозністю “Поверхностными замечаниями”). Коло читання формувало очікування і певним чином налаштовувало оптику: подорожні переважно бачили те, що вчитали з книжок. Бажання підтвердити вчитані відомості й спровоковані ними фантазії переважно й було спонукою для мандрівки. Патетично пояснював свої мотиви Олексій Левшин 1816 р.: “Древняя История Российская да-

вно возбуждала во мне желание видеть Малороссию, знаменитую многими великими происшествиями. Россиянину, думал я, не простительно не быть в Киеве, не взглянуть на Полтаву — и спешил осмотреть памятники славы предков наших”.

Ще до виїзду Левшин привів себе у відповідний екстатичний стан в очікуванні великих емоцій та історичних прозрінь: “Вот колыбель отечества нашего! Вот земля, которая была поприщем громких подвигов древних предков наших! Вот страна, в которой Россия приняла вид благоустроенной державы, озарилась лучами Христианства, прославилась мужеством сынов своих, осветилась зарею просвещения и начала быстрый полет свой, вознесший ее на высочайшую степень славы и величия. Возобновляю в памяти моей знаменитые дела победоносных Славян, вслушиваюсь в отголоски их славы и спешу видеть те места, которые были свидетелями величия их. С этой целью еду я в Малороссию”⁴⁴.

У такому ж емоційному стані вирушали на південь усі наші мандрівники, навіть якщо у висловах були стриманіші від Левшина. Практично всі в древніх місцях російської історії очікували знайти якийсь рафінований, справжній, незіпсований тип “російськості”. Більшість була розчарована — приємно чи неприємно.

Князь Іван Андрійович Долгорукий, владимирський губернатор і літератор-любитель, закріпив своє “путешествие” на широку ногу. Він задумав відвідати Малоросію, Таврію, Крим та Одесу. Вирушив із Володимира навесні 1810 року, щоб символічно закінчити свою подорож на початку вересня в Москві. Втім, головною метою його подорожі був Київ, місце, куди князя вабили стільки ж інтереси історичні, скільки й особисті: поклонитися могилам родичів (його бабкою була знаменита ігуменя Нектарія, княгиня Наталія Долгорука). Князь подорожував неспішно, зупиняючись і оглядаючи все, що вважав вартим уваги, а свої враження заносючи у багатослівний щоденник.

Переміну князь почав відчувати буквально за першою ж “українською” поштовою станцією. Все різко почало мінятися навколо: зовнішність людей, їх мова, вигляд їхніх осель. Одразу ж за Курськом “виды для нас открылись новые, мы стали встречать мазанки и однодворцев; строение здесь беднее нашего, великороссийского, но за то живут обыватели гораздо чище и опрятнее; слышали малороссийское наречие, обедали в дубовой избе, выбеленной снаружи; избы белые, по их выговору с грубами, т.е. с трубами. Но, ах! и здесь все уж дорого!”.

Між Белгородом та Харковом князь, нарешті, в’їхав в іншу країну: “Наконецъ въехали мы в пределы Украины. Зачал приходитъ мне на память пан Хмельницкий и Мазепа. ...Везде без исключения мазанки, нет других жил. Появились хохлы. В 28 верстах от Харькова деревня Липцы ими населена. Увидели мы образчики

плодородного климата: на воздухе родятся арбузы без всякого садовнического присмотра; для них отведены изрядные места и их зовут бакши. Туда в своих нарядах и в пестрых юбках из ковров ходят бабы очищать сей плод от побочных растений. Мы несколько сборищ таких объехали. Это делает приятную для зрения картину”.

Така епітома загальних місць про Україну — спогади про Хмельницького та Мазепу, білі мазанки й у них хохли, плодючий клімат та живописні поселяни на фоні пейзажу — супроводжується у князя і більш глибокими роздумами. Здається, вперше саме в Україні, завдяки конфронтації з її несподіваною інакшістю, йому довелося замислитися над власною ідентичністю і тим, що, власне, становить серцевину “російськості”: “Здесь я уже почитал себя в чужих краях, по самой простой, но для меня достаточной причине: я переставал понимать язык народный; со мной обыватель говорил, отвечал на мой вопрос, но не совсем разумел меня, а я из пяти его слов требовал трем переводу. Не станем входить в лабиринт подробных и тонких рассуждений; дадим волю простому понятию, и тогда многие, думаю, согласятся со мною, что где перестает нам быть вразумительно наречие народа, там и границы нашей родины, а по-моему, даже и отечества. Люди чиновные принадлежат всем странам: ежели не по духу, но по навыкам — космополиты; их наречие, следовательно, есть общее со всеми. Но так называемая чернь — она определяет живые урочища между Царствами, кои политика связывает, и Лифляндец всегда будет для России иностранец, хотя он и я одной Державе служим”.

Звучання навколо мандрівника майже незрозумілої для нього української мови викликає в пам’яті “лифляндца”. Через сім років, подорожуючи вдруге, князь прирівнюватиме малоросів до “курляндців”, тільки поглиблюючись у переконанні, що з великоросами їх мало що єднає. Втім, оптимістична налаштованість, природа й добрі дороги зафарбували 1810 р. все в приємні кольори, навіть український акцент здавався приємним. У Харківському колеґіумі владимирський губернатор був присутній під час річного диспуту студентів: “Нигде я не слыхивал такого сладкого произношения латинского наречия, как в устах Малороссиян: выговор их имеет что-то особенно приятное для слуха нежного”.

Другу подорож в Україну князь здійснив через сім років, у 1817 р., уже не вельможею, після хвороб і особистих втрат. Князю здавалося, що переміну ставлення до себе він відчуває в усьому: важко стало діставати коней, мандрівника вже не зустрічали так радо і не відкривали всі двері. Відповідно, його враження від Малоросії за другим разом виявились значно менш оптимістичними. Практично все, що його так “умиляло” під час першої подорожі, цього разу дратувало. Якщо у 1810 році він знаходив скрізь італій-

ські паралелі, то тепер навіть співучість малоросіян його драгувала: слухаючи в Переяславі обідню, він відзначив: “Певчие не хороши, и это странно! Малороссия издревле славилась церковными певцами, но они свой напев потеряли, италиянской худо переняли, и гармония исчезла”⁴⁵. Втім, і цього разу князь безпомилково впізнав перетин кордону із Малоросією: “Здесь начинается Малороссия и вольная продажа вина”. За Глуховим, в селі Тулиголов, Долгорукий переконався в цьому остаточно: “Здесь обитают козаки. Началась Малороссия: другое наречие, другие обычаи. Труднее всего достать сливок”. (Проблема вершків займала князя й у першій подорожі. В Полтаві їх постачав Долгорукому генерал-губернатор князь Я. Лобанов-Ростовський “из вежливости”). Відсутність вершків, треба гадати, пробуджувала сильну ностальгію, бо, зустрівши в Ніжині п’яних гуляк і почувши російські пісні, князь “по поясу высунулся из кареты, закричавши: “Наши, Русские!” То, справді, були російські мужики, з якими князь відчув таку спорідненість, що, цього разу вже подумки, вигукнув: “Вот что значит родина! И после этого можно ли меня уверить, что я в отечестве своем, когда бываю в Украине, в Курляндии или на Вятке? Нет, все мне чужое за областю той, в которой я родился”.

Тих же, хто думав інакше, тобто вважав Малоросію та Курляндію частинами Росії, князь називав “наемными, раболепными политиками”.

Зір подорожнього намагався ловити древності, залишки старовини, але Малоросія рідко надавала мандрівнику таку можливість. Малоросія була країною “молодою”. Це безпомилково відзначив Олександр Єрмолаєв, найдосвідченіший любитель історії з поміж наших мандрівників. Він подорожував Україною того ж літа 1810 року, що й Долгорукий. Єрмолаєв та його компаньйон К. Бороздін здійснювали першу в Росії вчену “археологічну екскурсію”. Її задачею було розшукувати, досліджувати, замальовувати російські старожитності, складати плани історичних споруд, нотувати місця, що можуть являти інтерес в археологічному плані. За рік до поїздки в Малоросію Єрмолаєв та Бороздін вже здійснили аналогічну екскурсію великоруськими губерніями, відвідавши Стару Ладугу, Тихвин, Білозерськ, Вологду, Ярославль. Єрмолаєв, таким чином, мав з чим порівнювати. Втім, навіть досвідчене око допомагало мало. Доїхавши до Полтави, Єрмолаєв так нічого вартого уваги й не примітив, про що й зізнавався у листах до О. Оленіна: “Писать почти совершенно нечего. Мы путешествуем в стране плодородной, изобильной хлебом, но не древностями; здесь все новое. Этот край долгое время принадлежал Польше или составлял нашу Украину и беспрестанно был подвержен набегам татар, которым не учиться было грабить и жечь, разорять. О древних памятниках ранее Петра Великого и говорить почти нечего”⁴⁶.

Відсутність реальних старожитностей можна було компенсувати тільки історією віртуальною, книжною, заготовленою з дому: “Впрочем, здешняя губерния по географическому своему положению весьма любопытна для нашей Истории. Это почти всегдашний театр половецких набегов; но, к сожалению, и в этом случае нельзя надеяться сделать что-либо удовлетворительное, потому что здесь не было еще межевания; следовательно, нет достоверной карты, и многие урочища, упоминаемые в летописях, остаются неизвестны”.

Через тринадцять років, 1823 р., тотожне враження недавніх руйнувань відзначав (навіть на Правобережжі!) Глаголев, який взагалі вважав, що кургани й зруйновані укріплення (які тягнуться з Лівобережжя “трядою в Польшу”) становлять характерну рису українського пейзажу: “От Киева до Житомира почти нет ничего достопримечательного, кроме нескольких земляных укреплений... Укрепления эти состоят из ровов и насыпей и, вероятно, составляли сторожевую линию против внезапных вторжений турецких орд, которые в XVI и XVII столетиях распространяли в здешних краях опустошения”⁴⁷.

За шість років до Глаголева, під час другої поїздки по Малоросії 1817 р., кургани помітив також і князь Долгорукий: “Проезжая из Батурина до Борзны, видел я в 12 верстах какие-то курганы, но не у кого спросить, что они напоминают; думаю, что это какой-нибудь монумент убийств и вместилище костей храбрых чад Беллоны. Где и кто не дрался в России? Везде ходит плуг по трупам человеческим”⁴⁸.

Мандрівник, отже, мусив задовольнятися уявною історією, а читачам своїм передавати швидше емоції, ніж описи реально побаченого. Левшин також шукав решток старовини й також розпізнавав їх у руйнуваннях кочівників. Під'їжджаючи до Переяслава, мандрівник подумки вигукував: “Вот столица древнего княжества Переяславского! Вот город, знаменитый в бытописаниях наших! Вот остатки крепости, разрушенной временем! Вот Трубеж, многократно обогранный кровию беспокойных и опасных для России печенегов! Вот Альта, увековеченная злодейством братоубийцы Святополка!

Сколько памятников глубокой древности! Сколько пищи для ума и сердца! Сколько предметов для внимания любопытного путешественника!”

Знаки оклику, втім, швидко поступаються місцем більш врівноваженим пунктуаційним знакам, коли мандрівник намагається знайти бодай сліди обіцяних уявою “памятников глубокой древности”:

“Ежели бы все предания, переходящие из рода в род, сохранялись между жителями здешними, ежели бы Малороссияне были более любопытны, то урочища, могилы и бугры, которых здесь бесчисленное множество, могли бы открыть нам изобильные источники для исторических разысканий и показать истину, опровергнуть многие места в летописях наших, основанные на одних только догадках, часто пустых и нелепых”.

Левшин з розчаруванням відзначав байдуже ставлення жителів до старовини:

“Древняя и очень хорошая крепость, которою был обнесен Переяслав, и теперь еще видна. Я был в ней и с досадою видел, что памятник сей, самым временем кажется из почтения пощаженный, разрывают теперь для выварки селитры. В ней стоял дворец княжеский; тщетно искал я следов оного! Они уже давно изгладились”⁴⁹.

За десять років до Левшина ті ж таки переяславські укріплення бачив Оттон фон Гун. Він не міг, навіть коли б хотів, розпитувати місцевих жителів про їхнє походження через мовний бар’єр, але візуально визначив, що “башти” та “батареї” не належать до давнини, але “деланы ходившими здесь в прежде бывшие времена войсками”. Кургани він також вважав “батареями”⁵⁰. Не ближче до істини був і Єрмолаєв. Він також запримітив надзвичайну кількість курганів на Лівобережжі і навіть дізнався, що місцеві жителі називають їх “роблені могили” та вважають укріпленнями. Він, однак, сумнівався, чи можна їх вважати залишками військових укріплень: “Занимался я еще сделанием плана некоторых могил, которыми обильно усеяны поля между реками Сулою, Хоролом, Пслою, Голтвою и Ворсклою. Эти могилы, встречающиеся почти на каждом трех или четырех верстах, отличны от известных ... курганов. ... Это заставляет меня думать, что такие могилы не были укреплениями. ... Мне кажется, что их вероятнее можно принять за места жилищ какого-нибудь народа, в древности здесь обитавшего”.

Ще до відвідин древнього Переяслава Левшин побував у “древніх” Лубнах, про які читав у літописі під 1107 р. і вважав місто побудованим за Володимира Святого: “Несмотря на то, в нем нет ничего достопамятного; ничто в нем не соответствует древности, ничто не делает его занимательным в глазах путешественников, исключая огромной аптеки, которая доставляет лекарства на армию, и заведенных при ней обширных ботанических садов”.

У Переяславі та поблизу нього уява Левшина малювала йому картини героїчного й кривавого минулого. Тут боролися із половцями, тут окаянний Святополк убив св. Бориса. Однак усі “путешествия по окрестностям” закінчувалися більш-менш так, як пошуки місця битви між Ярославом та Святополком: “Мы провели там целый вечер, пили чай, гуляли и думали о событиях протекших времен”. Не краще були справи і з іншою історичною святинею, збудованою Володимиром Мономахом, — церквою на Альті. Історія Бориса й Гліба емоційно переповідається Левшиним за літописом, але екскурсія на місце розчарувала — знайшли лише камінний хрест, поставлений переяславським протопопом Григорієм Бутовичем у 1664 р. З відчаю Левшин навіть став першим археологом Переяслава: “Желая видеть остатки бывшего здесь строения и не нахо-

дя их на поверхности земли, искали в недрах оной; но труд был напрасен. Однако ж любопытство наше несколько удовлетворилось, когда мы, под водою Альты, в нескольких аршинах от поверхности, отыскали что-то твердое, подобное основанию строения. Вот, может быть, остатки церкви и дворца».

1817 р., через рік після Левшина, в Переяславі побував князь Долгорукий. Його загальним враженням було розчарування, але без ентузіазму, який попри все демонстрував Левшин: «Мы были у обедни в Переяславле. Городок ничего не значущий, обнесен земляными валами: они одни составляют памятник древней его славы; других документов нет. Никто уже не помнит жертвы свирепого Святополка, того несчастного сына Владимирова, Бориса, который предпочел берега реки Альты славе победоносной, не хотел вооружаться против брата старшего, распустил воинство, посвятил себя Богу и умер насильственной кончиною; меч купнородного сразил его. О героях слава гремит повсюду, о Борисе едва сведают потомки. Жалко смотреть на бедные развалины такого города, который после Киева был некогда из лучших».

У колишнього владимирського губернатора відвідини Переяслава пробудили асоціації з північною руською історією, а крім того, сподівання на археологію: «Я весьма сожалею, что не мог высмотреть города Переяславля: и под ветхой его наружностью могут скрываться сокровища для наблюдателя. Великие князья, переходя с места на место, основывая престолы свои то там, то сям, любили, как видно, в воспоминание оставляемых столиц, давать те же имена другим городам: во Владимирской губернии есть город Переяславль Зелесский: и здесь река Трубеж стекается с рекою Альтой; и так же, как и в Переяславле Рязанском, что ныне зовут просто Рязань, протекает река Трубеж».

Не краще були справи й з іншою давньоруською столицею — Черніговом. Усі мандрівники знають, що місто в давньоруські часи було одним із «изряднейших», столицею князівства, майже суперником Києва. Чернігів розчаровував так само, як і Переяслав. Левшин, взагалі схильний навіть невдачі сприймати оптимістично, відзначив: «Древность сего города, бывшего некогда Княжескою столицею, и памятники прежней славы обращают на него внимание всякого любопытного Россиянина. Это заставляет и меня что-либо о нем сказать».

Сказати Левшину «про пам'ятники», втім, нічого. Він виходить із становища, вказуючи, що Константин Багрянородний згадує Чернігів ще у Х ст., що Нестор і Степенна книга оповідають переказ про двобій чернігівського Мстислава із Редедєю. З усіх «пам'яток» мандрівник відзначає, власне, тільки єдину — Спаський собор, та й той «нової архітектури», «а иконостас еще новее». Всередині перебудо-

ваного храму Левшин нотує історичні прикмети, але історії не так давньої — прапори козацьких полків, «висящие на стене».

Єрмолаєв спеціально відвідував Чернігів з археологічною метою. З усіх чернігівських споруд давньоруською він також визнав лише Спаський собор, план і розріз якого зробив, а також замалював фасад. Єрмолаєв вказував, що храм було закладено близько 1036 р. Мстиславом Володимировичем, але “древністю” був розчарований: “Жаль очень, что когда этот собор при князе Потемкине возобновляли, то архитектуру внутри переменили”.

Більше нічого вартого уваги археологічна експедиція не знайшла, й, “окончавши все в Чернигове, отправились мы в Киев”.

У другу свою поїздку 1817 р. в Малоросію князь Долгорукий вирішив заїхати в Чернігів, “древнее княжение и старинную столицу Малороссии”, яким знехтував під час першої подорожі. В самому місті князь не знайшов нічого вартого уваги, крім кількох будинків: спадкоємців графа Безбородька, губернського маршалка Стороженка, таємного радника Милорадовича та кількох казенних: будівлі присутственных місць, губернаторського та генерал-губернаторського будинків, магістрату, генерального суду. Із “древностей” князь відзначив собор: “Собор сохранил все внешние признаки своей древности, но внутри смешан с новой архитектурой: от него вид прекраснейший на Десну, и за ней представляются взору пространные равнины. Везде в России найдешь курганы и земляные окопы, монументы жалкие набегов Татарских и ярости Батые”.

Загалом же Чернігів був оцінений кн. Долгоруким невисоко: «Теперь Чернигов так пуст и скучен, что жаль проехать 35 верст, которые мы проскакали, чтобы видеть этот город. Едва есть ли в России много уездных, которые были бы его хуже; когда бы не Десна его украшала, можно бы его назвать слободой; а привлеки сюда панов, приучи их здесь жить, заставь роскошничать, то ли дело! Тогда и Чернигов сделается прямо столицей Малороссийской области. Местоположение его весьма к тому способствует; сами черниговцы это говорят; в ответ готова у них пословица: “Мало ль чего нет?”»

Князь вважав чернігівських князів своїми предками, але навіть родинні сантименти не покращили загального враження: “Мы сегодня уехали отсюда и прибыли ночевать опять в деревню, которая после Чернигова показалась нам прекрасным убежищем. Слава Богу, что есть такие города в России, после которых мила деревня и самая пустынная! ...Виноват, но для меня таков показался Чернигов. Я люблюсь гербом его в моей печати, сим суетным остатком нашего величия, но не завидую предкам, кои в нем княжили”.

Отже, в Чернігові, як, зрештою і в інших малоросійських містечках, коли б не природа, не було б на що й кинути оком, що й згадати⁵¹.

Подібну ж байдужість до старожитностей відзначав в Малоросії і Єрмолаєв:

“Должно отдать справедливость малороссиянам, что нет ничего несноснее, как их о чем-нибудь спрашивать. Они ничего не знают, даже и таких урочищ, которые от их жилищ не далее версты или двух расстояния имеют и мимо которых они почти ежедневно ездят”.

Малоросія, отже, для мандрівників поставала як гігантське поле бою, вся історія її полягала в безкінечних, але переважно не так давніх війнах і руйнуваннях. Це додавало героїчного відтінку країні, зафарбовувало в романтичні тони враження подорожніх, але сильно ускладнювало милування руїнами, яких вони очікували і яких не знаходили. Тубільці нічим не могли зарадити: забавляючись останні кілька століть війнами й набігами, вони забули про давнє минуле, а зруйнована країна не могла нагадати своїми жалюгідними містечками й селами про велич колишніх давньоруських міст.

Для мандрівників із Великої Росії, навпаки, давня топографія, відома з “Нестора”, видається ледве чи не більш актуальною, ніж та, що дійсно існує в Малоросії. Той же Єрмолаєв, а ще більше його компаньйон Бороздін більшість часу своєї експедиції проводять у пошуках “древніх урочищ” та нанесенні їх на карту. На відміну від місцевих жителів, які вже давно забули про давні місцевості й перейменували їх по-своєму, для вчених мандрівників із Санкт-Петербурга літописна географія реально існує: “Нам удалось уже отыскать многие урочища, упоминаемые в летописях, как, например, Сельцо Предславино на Лыбеди, где был дворец Рогнеды или терем. Место, где был погребен половецкий князь Тугоркан, тесть великого князя Святополка II. ...Озеро Долобское и река Золотча, близ которой неоднократно бывали княжеские съезды, и теперь еще существуют, но почти никому из здешних жителей неизвестны”.

Подібним же чином і Левшин, подорожуючи по Лівобережжю, тримає в голові карту давньоруських часів, зв'язуючи з нею свої переміщення. Діставшись р. Хорол, він зауважує: “Мы сей час переехали древнюю границу Рускую и обедаем теперь в Хороле, небольшом городке Полтавской губернии. Он стоит при реке того же имени, которая в древности отделяла Россиян от Половцев”.

Те, чим для російських мандрівників був “Нестор”, для європейців в Греції служив “Гомер”. Леді Мері Вортлі Монтегю, відвідуючи місце, яке вважала древньою Троєю, занотувала: “Оглядаючи ці знамениті поля й річки, я дивувалася точності географії Гомера, якого тримала в руках”. Насправді мандрівниця була за двадцять миль від справжньої Трої, а в руках тримала переклад Александра Поупа, вільний переспів оригіналу⁵².

Відсутність видимих решток древньої історії погіршувалася ще й невмінням подорожніх розгледіти їх. “Старожитностями” вони оголошували все — від дійсних пам’яток до недавніх вкладів царственних осіб в ризниці соборів та церков. Натомість справжні решти історії викликали подив і нерозуміння. Князь Долгорукий в першу свою поїздку 1810 р. побачив біля тракту дивну річ, як ми тепер розуміємо, так звану “половецьку бабу”. Він навіть зупинився, щоб оглянути цього монстра, якого, вважаючи, хтось із дотепних малоросіян поставив замість верстового знака: “На самой большой дороге вместо грани кто-то вздумал выставить выдолбленную из камня фигуру: она так странна, что мы, не утерпя, выскочили из коляски и подходили ее рассматривать: с боку видишь медведя, а прямо — образ женщины. Охота была кому-нибудь таким уродством днем смешить, а по ночам пугать проезжих”.

Дві такі ж диковини тоді ж бачив у мастьку В. Капніста й Єрмолаєв: “В бытность нашу в Обуховке я срисовал два истукана, находящиеся в саду у Василия Васильевича. Они присланы к нему из Екатеринославской губернии. Оба они высечены из серого песчаного камня. Один изображает мужчину, а другой женщину. Лица у обоих калмыцкие; доказательством, что народ, их поставивший, был народ калмыцкой породы; но трудно определить время, когда этот народ кочевал в Екатеринославской губернии”.

Єрмолаєв, однак, проникливо припустив, що “истуканы”, можливо, “половецкие или печенежские памятники”. Цікава, однак, нотатка про ставлення місцевих жителів до “баб”: “Оба истукана несколько повреждены от того, что жители отбивают от них по временам куски камня для употребления их вместо лекарства от лихорадки”.

Це нагадує занотоване європейськими мандрівниками “забобонне” ставлення греків до античних скульптур, третій мармур з яких часом використовували як лікувальні засоби.

Отже, Малоросія сприймалася як країна давньої історії, пам’ятки якої виявилися знищені безкінечними війнами, а населення забуло про своє минуле. Від того нинішня Малоросія — країна “нова”, в якій все “нове”. Забігаючи наперед, відзначимо, що таке саме враження прикрої відсутності древностей справлятиме, попри всі очікування мандрівників, також і Київ.

Малоросія — нова країна, нової формації і народ, що її нині заселяє. Цей народ відчуває любов до своєї вітчизни, але не тієї древньої, а нової, козацької. Левшин оповідає епізод, з якого пізніше виросла одна із “малоросійських” повістей Гоголя. Знаходячись у селі Білоцерківка (яке помилково вважав місцем страти Іскри та Кочубея), подорожній запитав про місця сувенірів: “Здесь у одного мещанина есть ружье с надписью: Белоцерковского полка. Все усилия мои купить оное остались тщетными; он не согласился ни за

что уступить, говоря, что досталось оно ему по наследству. Черта похвальная! Поступок, показывающий, что малороссияне любят предков своих, любят славу их и чтут память тех козаков, которые храбро защищались и поражали поляков под предводительством Хмельницкого, одержали 14 побед над волохами под начальством Свирговского и отличались потом неустрашимостью своею при взятии Азова”.

У Мгарському монастирі поблизу Лубен Левшин відзначає три портрети. З них найбільшу увагу мандрівника привернув портрет “Апостола, бывшего Малороссийского Гетмана. Черты лица выражают умного человека, а красная одежда, булава и длинные седые усы показывают, что он управлял древними Малороссиянами”.

У самому місті Левшин зустрів ще один релікт минулого: “Сегодня поутру видел я древнего козака Малороссийского; сего дня поутру говорил я с почтенным 96-летним воином. Величественная его осанка и умное лицо суть остатки силы и молодости, во дни которой сражался он; а слова его — отголосок пламенной любви к отечеству, которая владела рукою его в боях”.

Утім, найраніші події, які згадував “древний козак”, була семи-літня війна й битва під Кунерсдорфом. У Ташані Левшин оглядав палац Румянцева, який також видався йому пам’ятником давнини:

“Старый слуга покойного графа повел нас во внутренности замка, которого одна половина обращена пожаром в груды камней, а другая приближается к своему разрушению. ... Везде царствовало мертвое молчание; везде видимы были следы времени; все вещало скорое падение последних остатков сего величественного здания”.

Покої також нагадували про минулі часи: “Посредине стоял круглой стол красного дерева, возле него кресло, украшенное вызолоченною бронзою, а на стене висела географическая карта Малороссии, разделенной на полки”.

Такою ж згадкою про колишню Гетьманщину сприйняв Батурина і залишки палаців Кирила Розумовського князь Долгорукий під час першої подорожі 1810 р.: “Батурина — местечко, принадлежащее Разумовским. Само по себе оно ничего не значит: строение в нем бедное, положение места самое некрасивое. Здесь некогда была столица Малороссийских Гетманов. Фельдмаршал граф Кирилл Григорьевич, известный своею роскошью, последние годы жизни провел в Батурине и в нем скончался. Говорят, что и здесь жил очень пышно: так думать должно, судя по его домам; один из них деревянный и похож на Дворец. Мы не нашли уже в нем никакого убранства; он обнажен всех своих прелестей, но, по огромности своей и количеству покоев, достоин и поныне примечания”.

Тут же Долгорукий розповідає й почутий анекдот, що мусив засвідчити істинно український характер гетьмана:

“В Батурине 4 церкви: в лучшей из них, каменной, похоронен фельдмаршал. Он умер по-философски и сам назначил место своего погребения. За несколько месяцев перед кончиною он поручил англичанину, отцу нынешнего управителя, вырыть ему в церкви могилу. Болезнь препятствовала ему долго ее осмотреть. Он спросил иностранца: “Зробыв мне хату?” Граф любил весьма наречие своей родины и часто в Батурине мешал его в разговор свой. Узнавши, что яма готова, сам ее осмотрел и одобрил”.

Відвідуючи в 1817 році Яготин, князь був у менш поблажливо-му настрої. Споглядаючи гетьманський палац, мандрівник вже не тільки згадував старі часи, але й моралізаторствував: “Тут старый Гетман выстроил величайший замок со многими флигелями, окружил их садами и разными роскошными привольями: спрашивается, на что? Гетман Малороссии был маленькой полубог... Яготино — совершенная картина... На него тем приятнее взглянуть, что, проехавши мимо множества низменных хат, рассеянных по болотистым равнинам, между курганов, в близи и в отдалении от дороги, напоминающих проказы Хмельницкого, Дорошенки и Мазепы, обрадуешься всем сердцем монументу золотых времен, возникших из Малороссийских междуусобий. Во всю дорогу я занимался чтением истории здешних краев, и мне так живо представились битвы Петра, Карла и прочих их сподвижников, что я насилу отдохнул от мысленного ужаса...”

Та ж історія краю, яка 1817 року князя Долгорукого привела в напружений душевний стан (схоже, він читав одну з історій Вольтера, чи Карла XII, чи Петра Великого), 1816 року Левшина надихала оптимізмом (можливо, тому, що його читання складала “Літопис Малої Росії”, Шерер та Левек):

“Пробежав бытописания Малороссии, которая несколько веков составляла воинственное и независимое от России Государство, которой первобытные жители смешались с Черкесами, Татарами, Поляками и, может быть, со многими другими неизвестными для нас народами; которая долго не имела других законов, кроме законов человеку врожденных, других занятий, кроме войны, других постановлений, кроме свободы, равенства, простой и дружественной жизни козаков, сделавшихся страшными для всех соседственных держав; пробежав, говорю, историю Малороссии, бывшей независимой, и рассмотрев состояние ее под игом Польши и под владычеством России, мы удобно открываем причину, производящую различие и доставляющую жителям здешним некоторые преимущества, ценою крови предков купленные”.

Взаємини малоросів з історією, отже, амбівалентні. Одне й те ж минуле могло асоціюватися із деградацією країни, а могло формувати дух вольності. Є, втім, між обома розуміннями впливу історії на малоросів щось спільне. В обох трактуваннях наслідком такої історії стає народ, який живе за законами натуральними. Це можна було б трактувати як ознаки дикості й нецивілізованості, але читачі Руссо як раз таку людину й цінують понад усе. Люди від природи добрі, їх корумпують лише цивілізація і культура. Ще не зіпсована справжня людина жила в Золотому віці людства. Лише в нечисленних реліктах давнини — примітивних суспільствах — її ще можна побачити в первозданній гармонії. Малороси в більшості подорожніх нотаток постають щасливими жителями благодатної природи. Простий і природний спосіб їх життя вигідно відрізняє їх від сусідів. “Народ” і “пейзаж” стають головними темами опису мандрівників.

Зв'язок цих предметів не випадковий. Адже за загальним переконанням часу клімат і природні умови формують індивідуальні фізіономії народів. Як писав Глаголев, “давно замечено, что местная природа имеет сильное влияние на образование народного характера”. Малорос — дитя природи, яка його оточує і в цілковитій згоді з якою він живе. Все в малоросові — його весела й привітна вдача, його пісенність, його мила лінькуватість, його світлий і чистий одяг — продиктовано натуральністю існування та м'яким теплим кліматом країни. Звідси природність законів малоросіян, їх особлива моральність і навіть цнотливість, їх чесність. Стереотипний образ українця в російській свідомості формується під впливом Руссо.

Природа відповідальна як за милі якості малороса, його, наприклад, особливе почуття прекрасного, так і за вади національного характеру, зрештою, простими.

“Изобилие в прекрасных картинах природы, щедрость земли и счастливый климат Малороссии делают жителей здешних веселыми и склонными к забавам. С сими свойствами они бы могли назвать себя счастливыми, ежели бы большая часть их была попочтительнее и пользовалась Творцом дарованными сокровищами. Благорастворенный воздух и плодородные земли давали бы жителям здешним право называться любимыми детьми природы, ежели бы она многих из них не лишила нужнейшей к благосостоянию человека добродетели — трудолюбия, а чрез то — и средств быть богатыми”.

Такий погляд прихильного спостерігача Левшина. На відміну від нього, Глаголев не відчуває подібної симпатії, але також відзначає вплив природних умов: “Малороссия лежит большей частью на равнинных местах, теряющихся в обширном и однообразном горизонте. Жители гор, восходя от вершины к вершине, имеют перед собой цель и для достижения этой цели принуждены употреблять бес-

прерывные усилия..., которые в душе пробуждают живость чувств и деятельность умственных способностей. Напротив того, житель равнин, теряясь и зрением, и мыслию в неизвестности пространства, невольно переходит в состояние бездействия и усыпления. Горный Черкес и Донской Казак, упражняясь с малолетства в укрощении диких коней, привыкают к проворству, ловкости и хитрости, а пешеходец Малоросс идет ровными шагами рядом с волом, которым он управляет”.

Перебуваючи в маєтку свого зятя Селицького поблизу Корсуна, князь Долгорукий мав нагоду детальніше роздивитися “дітей природи” й поміркувати над цим предметом: “Хохол по природе, кажется, сотворен на то, чтоб пахать землю, потеть, гореть на солнце и весь свой век жить с бронзовым лицом. Лучи солнца его смуглят до того, что он светится, как лаком покрыт, а весь череп его из желта позеленеет... Я с ними говорил. Он знает плуг, вола, скирд, горелку, и вот весь его лексикон. Если бы где Хохол пожаловался на свое состояние, то там надобно искать причину его негодования в какой-либо жестокости хозяина, потому что он охотно сносит всякую судьбу и всякий труд, только нужно его погонять беспрестанно, ибо он очень ленив: на одной минуте пять раз и вол, и он заснут и проснется; так, по крайней мере, я заметил его в моих наблюдениях... Хохла трудно было бы отделить от Негра во всех отношениях: один преет около сахару, другой около хлеба. Дай Бог здоровья и тем, и другим!”⁵³.

Це, щоправда, були правобережні українці, яких князь, схоже, відрізняв від “малоросів” лівого берега. Ключовим у цих спостереженнях є аналогія між “хохлом” та “негром”. Образ негра мусив викликати в уяві образ “благородного дикуна”, натуральної людини. Глаголев зображав поведження малоросіян (лівобережних) при зустрічі з іноземцем так, ніби вони були островитянами Нової Гвінеї:

“Простота Малороссийских крестьян часто бывает похожа на легкоумие, о котором в самой Малороссии рассказывают множество забавных анекдотов. Все редкое кажется ему новым и все новое — необыкновенным. Удивление свое о встретившемся ему иностранном лице выражает он своему товарищу пантомимами с полною детскою уверенностью, что вы, не слыша его слов, не можете понять его движений. От того, что показалось Малороссу почему-либо страшным, он бежит, как заяц за плетень или за дерево, и, спрятавши одно лицо, думает, что он весь невидим”.

Дитяча простота аборигенів, їхня “німота” при зустрічі, розмова жестами і пантомімою, їхня лякливість, наївність поведження — все це топоси із описів “острівних” тубільців, яких “відкривають” європейські мандрівники. Островитяни перебувають у дитячому віці людства і є, по суті, дорослими дітьми. Так що топіка не дивує, незвично хіба що зустріти папуасів в європейській країні.

Це не було винаходом російських мандрівників в Україні, швидше — свідомо чи несвідомо — запозиченим кліше європейської подорожньої літератури. Відкриття “примітивних” суспільств думкою ХVІІІ ст. призводило до того, що греки гомеричних часів видавалися європейцям благородними дикунами, подібними до ірокезів Північної Америки. І навпаки, коли європеець зустрічав “голого дикуна”, він думав про древніх греків.

“Уявляти постать Благородного Дикуна, скажімо, вдягненого в мокасини Могікана з пригод Фенімора Купера, блукаючим серед руїн підвладної пашам Греції може здаватися дивною ідеєю. Та в багатьох умах він був заатлантичним кузеном Корідона, типового пастуха грецьких та римських пасторалей, оскільки обидва народилися і жили в Золотому віці. Замилування класичним минулим, особливо спартанським суспільством, виробило ностальгію за ним, як втраченим Едемом людства. Під завершення ХVІІІ ст. європейці почали сумніватися в цінностях римських інституцій та юдео-римської релігії, на якій ті засновувалися. Німці, зокрема, відкрили в давній Греції уявний ландшафт, оживлюваний альтернативним, історично й антропологічно раннішим та естетично більш довершеним, набором цінностей. За умови, що ці автори не стикалися із реальною країною, їм легко було проектувати на неї будь-які абстракції. Греки, вважалося, були як діти, бо жили природно, вільно висловлюючи здорові людські імпульси, які подавило — назавжди зіпсувавши мистецтво — північне християнське суспільство”⁵⁴.

Образ античних греків — але також і їхніх нащадків — як шляхетних дітей природи дожив до “туристичної доби”. Зіткнення з реальністю викликало в європейських мандрівників альтернативні реакції, що точно відповідають різниці вражень росіян від малоросів. Можна було, подібно до Джона Раскіна (а в нашому випадку Левшина), доводити образ до карикатури:

“Грек жив у всіх відношеннях здоровим, а в чомусь навіть довершеним життям. Він не відав жодних сумних чи нездорових почуттів. Він звик зустрічати смерть без найменшого трепету, а будь-які тілесні труднощі переживати без нарікань і чинити те, що вважав за правильне як самозрозумілу річ”⁵⁵.

Розчаровані дійсним станом речей, реагували запереченням зв'язку нинішніх греків із їхнім античними предками. Учень Вінкельмана Йоган фон Рідезель не міг примирити образ минулого з сучасною жалюгідністю грецького народу:

“Тепер навіть тіні їх колишньої величі не лишилося. Влада, торгівля, морська та військова наука, поліпшення знань — усе, здається, перемістилося на північ”.

То була реакція, подібна до умовиводів російських мандрівників: сучасні малороси очевидним чином не можуть бути нащадками

грандіозної Київської Русі. Уся її спадщина перемістилася на Північ.

Майже одночасно із російськими мандрівниками в Малоросії на іншому кінці Європи інші романтично налаштовані літератори відкривали своїх благородних дикунів як квінтесенцію «народного характеру». Шотландія перестала бути самостійною країною після Акту унії 1707 р. Вона традиційно поділялася на Рівнинну (*Lowlands*) та Гірську (*Highlands*) частини, причому історичним ядром країни, яке репрезентувало її навколишньому світові й формувало шотландську ідентичність, була саме південна, рівнинна Шотландія. Тут віками вирувала шотландська історія. *Lowlands* були економічно й соціально домінуючою частиною країни, в той час як *Highlands* асоціювались переважно з дикістю, відсталістю, а їхніх жителів третирували як бандитів, схильних до некерованого насильства та розбою, політично небезпечних протягом XVIII ст. саме в *Highlands* якобіти (прихильники детронізованого Джеймса Стюарта) вербуватимуть живу силу для повстань проти англійської корони. Між двома регіонами існувала також і відчутна культурна різниця: *Lowlands* мали свій освічений клас землевласників, інтелігенції, промисловців; усі ці люди говорили «шотландською англійською», а на XVIII ст. — англійською із характерним акцентом. Гірська Шотландія говорила гельською мовою, зберігала до кінця XVIII ст. архаїчну кланову структуру і лишалася незаторкнутою великими культурними зрушеннями століття.

За іронією долі, саме ця відстала й архаїчна частина — не в останню чергу завдяки надзвичайно популярним романам сера Вальтера Скотта — на початку XIX ст. перетворилася на емблему Шотландії, а вдягнений в строкатий кілт горець став трагічним героєм боротьби за свободу⁵⁶. «Хайлендер», житель гір, став уявлятися як «благородний дикун», зовні грубий і неотесаний, але наділений тонким естетичним почуттям, яке в ньому виховала сувора й драматична природа Півночі. Саме з такого образу «барда» виходив Макферсон, складаючи за шотландців знаменитого «Осіана» — містифіковану древню поезію країни. Подібної радикальної переорієнтації образ Шотландії зазнав внаслідок «пошуків етнографізму». Південна рівнинна Шотландія, асимільована й інкорпорована в загальнобританський контекст, звичайно, вже не могла служити виразним речником «шотландськості». Індустріалізована, вона ніби втратила «етнічність», яку стали шукати північніше, в краях, які ще не пізнали плодів цивілізації. Романтизм не знаходив нічого романтичного в способі життя, мові, звичках і, головне, вигляді *lowlanders*. Усе це було банально і неживописно. «Хайлендерізація» образу Шотландії була актом свідомих пошуків «чистого», справжнього «етнографічного типу» до такої міри, що відомий сьогодні «шотландський костюм» (з його кілтами й пледами в традиційних

кольорах кланів) був розроблений Вальтером Скоттом “со товарищи” з нагоди візиту короля Георга ІV у 1822 р.⁵⁷

Образ малоросіян як шляхетних дикунів, дітей природи, видно, був настільки поширеним у російській думці, що князь Долгорукий під час своєї другої подорожі вважав за потрібне відвести сторінку-другу свого щоденника роздратованій полеміці з цим загальним переконанням: “Іюля 1-го. Я вижу с утра до вечера движущихся воллов, пустые хаты под соломой и ленивых Хохлов, возбуждаемых к деятельности плеткой. Ими обрабатываются пространные нивы, скашиваются луга необозримые; природа здесь плодоносна; Малороссия изобилует хлебом... Натура всему дала основу; всеми необходимостями человека снабдила, но какого человека? Природного! А где он на шару земном? Нигде! Всякий человек нынешнего времени есть животное общественное, а не дикое, по лесам блуждающее, ищущее пищи своей в оврагах; для общественного гостя, каков наш человек, мало природы одной; надобно искусство; для искусства необходима роскошь... Если строгие последователи чистых нравов и вооружаются против нее — они в ошибке: не роскошь вредна, а чрезвычайность”.

Мандрівники не просто відкривали “малоросів”, вони відкривали “малоросійський народ”. Звідси — очевидна фіксація на простолюді, на селянах та козаках. Простолюди стає емблематичним у сприйнятті українців. Звісно, від ока подорожніх не приховалася специфічна соціальна структура Малоросії, що відрізняла її від решти “російських” провінцій імперії. Князь Долгорукий, наприклад, 1817 р. відзначав надзвичайну — порівняно із великоруськими губерніями — кількість шляхти на Чернігівщині та її любов і звичку до судових справ: “библиотеки, составленные из процессов и тяжб малороссийских” заміняють їм звичне коло читання.

Левшин також зазначає скоромовкою, що малоросіяни, подібно до інших підданих імперії, розділяються на дворян, духівництво, купців, міщан та селян; що Малоросія “управляется собственными, от Поляков принятыми законами, или, лучше сказать, Магдебургскими правами”, що устрій судочинства в цій історичній провінції “совсем неизвестен в губерниях, по учреждению образованных”.

Однак тим, що робить Малоросію своєрідною країною, все-таки лишається її “народ”. Тільки “народ” в очах мандрівників має виразну “етнічність”. Він, на відміну від решти класів, був “видимим” для мандрівників. Не тільки тому, що справді візуально вирізнявся традиційним одягом, піснями й навіть просто кількістю, а, головним чином, тому, що оптика мандрівників була налаштована на пошуки саме “народної фізіономії”. Князь Долгорукий вважав, що освічені класи суть космополітичні й у цьому сенсі не відрізняються від провінції до провінції імперії. Послідовник Руссо Левшин також наполягав, на тому що “дворянство, составляющее

отличнейшую часть людей, не может нам дать понятия о нравах и обыкновениях той страны, которую мы наблюдаем. Обычаи одного несвойственны всем состояниям; нравственность одного не есть нравственность всеобщая; образование одного не составляет образования народного”.

Нагадаємо, що “відкриття Малоросії” відбувається в руслі загальноєвропейського “відкриття народу”. Повсюдно в Європі доти невидимий “народ” раптом стає видимим і чутним: він голосно співає свої народні пісні, галасливо витанцьовує, яскраво виділяється на фоні пейзажу своїм колоритним і різнобарвним вбранням, з “німого” несподівано перетворюється на досить говіркого і при тому ріже вухо незнайомими діалектами. Навпаки, класи освічені стають “невидимими”: люди в чорних фраках (що саме за англійською модою входять у вжиток) здаються скрізь однаково безликими. Сприйняття нації етнографізується, а різниця між націями починає сприйматися саме як відмінності “народної” культури та “народного” характеру. Більше того, виникає відчуття, що саме освічені класи неорганічні для тієї чи іншої “народності”. У нашому випадку переміна у ставленні надзвичайно яскрава. Якщо у XVIII ст. від імені шляхетського козацького народу переважно говорили б нащадки гетьманської військової бюрократії, на початку XIX ст. такий голос у них віднято. Потомками стародавніх славних козаків мандрівники вважають малоросійських селян, “народ”, до якого малоросійські дворяни явним чином не належать.

Під пером мандрівників малоросійське селянство не тільки перетворюється на виключного представника українства, але й “ошляхетнюється”, на нього переносять ті риси, які раніше вважались притаманними виключно еліті: патріотизм і любов до вітчизни, історична пам’ять, честь і доблесть, свідомість свого окремого походження тощо. Це, очевидно, у всіх мандрівників, які тільки згадують про походження малоросів від козаків, але найяскравіше, хай навіть у гротескному вигляді, прочитується у Левшина: “Малороссияне пламенно любят отчизну свою и помнят славу предков своих, ненавидя тех из них, которые очернили имена свои презрительными поступками. Нет для них ничего ужаснее, как имя Мазепы. Они забывают себя от ярости при сем ругательстве. Воинственный дух древних Козаков Малороссийских не погас в потомках их. Они всегда с радостью идут сражаться за веру, Государя и ту землю, на которой прославились предки их, на которой родились они, выросли и на которой привыкли вспоминать громкие дела Свиrgовских, Наливайков и Хмельницких. Название козака лестно для слуха их; они неравнодушно произносят оно”.

Малоросіяни, отже, конструюються як народ цілком шляхетний. У народі ж помітні й інші “тонкі” почування: особлива моральність, гордість та “непокорливість”, схильність до любовних пере-

живань, а також почуття естетичного, аж до того, що “малороссияне, как кажется, несколько чувствуют красоту в Архитектуре. Их вкус довольно образован природою” (Левшин).

Так починає формуватися той міф “селянської”, “народної” української нації, де “народ” змушений був виконувати ролі усіх класів суспільства. На середину ХІХ ст. цей міф приведе до руху “хлопоманів”, як спроби моральної спокути елітами своєї провини за зраду власного “народу”, а далі розвинеться в українське народництво.

* * *

При читанні записок мандрівників рано чи пізно виникає питання: як їхні враження співвідносяться із самооцінкою аборигенів, із тим образом, який жителі описаних територій мають про себе? Теоретично можна припустити два варіанти відповіді. Перший полягає в тому, що, розпитуючи дорогою мешканців про їхню історію, звичай тощо, мандрівники сприймають і адекватно відображають саме те, що мешканці країни думають самі про себе. Друга відповідь виростає із постколоніального прочитання дорожніх щоденників. Їх автори — представники домінуючої культури, вони публікують свої книжки в імперських центрах, а погляд (“очі”) мандрівника є поглядом панівного “центру” на доміновану “периферію”. Зрештою, самий розподіл позицій — активного спостерігача й пасивного предмету спостереження — розставляє ролі подібним чином. Опубліковані мовою, що вважається спільною для усіх мешканців імперії, такі твори задають нормативне розуміння територій і народів (“конструюють дискурс панування”). Як наслідок, інтегровані в загальноімперську культуру еліти описаних територій сприймають і асимілюють нав’язуваний їм метрополією образ як свій власний. Спроби “опису-у-відповідь” виявляються “ідіоматично” залежними від панівного дискурсу (тобто засадничо поділяють із ним стиль мислення), навіть якщо ставлять собі за мету полемізувати. Цей феномен Меррі Луїз Пратт називає “автоетнографією”⁵⁸. “Автоетнографія” з’являється тоді, коли панівний “дискурс метрополії” вже усталився. Вона адресована стільки ж землякам, скільки й “центру” в намаганні увійти до писемної культури метрополії.

Український випадок із “Відкриттям Малоросії”, як здається, пропонує третій варіант вирішення питання. Справа в тому, що тут “автоетнографія” передувала формуванню “імперського образу” й багато в чому визначила те, як мандрівники з “центру” стануть дивитися на Малоросію.

Автором чи не першого “опису” Малоросії, складеного як імітація “вченого” опису, був Яків Михайлович Маркович. Його невеличка книжечка, що налічувала лише 98 сторінок, побачила світ у Санкт-Петербурзі 1798 р. під назвою “Записки о Малороссии, ее жи-

телях и произведениях”. Яків Маркович був нащадком відомого роду Гетьманщини — онуком відомого генерального підскарбія Якова Марковича⁵⁹. Він народився 1776 р., початкову освіту здобув, імовірно, в Глухові, але з шістнадцяти років навчався у Москві, в університетському благородному пансіоні. Доля Марковича складалася невдало. Він служив у гвардії, але через рік вийшов у відставку; шукав покровительства Безбородька й Трощинського, служив перекладачем в іноземній колегії, але спосіб життя вів безладний, робив борги і застрелився 1804 р.

“Записки о Малороссии” Маркович задумав як велику працю в кількох частинах. Вона мала подати докладний і вичерпний опис країни, її історії, етнографії, продуктивних сил, географії, клімату, геології тощо, складений на зразок німецьких “подорожей”, які Маркович читав. З книжкою автор пов’язував честолюбні замисли, але встиг опублікувати лише одну частину. Задум свій автор пояснював як виконання патріотичного обов’язку:

“Еще до сих пор Малороссия не описана никем подробно. Я осмелился изобразить ее не кистью историка или физика, но как юный сын, посвящающий первый опыт своих познаний и чувствований мать-стране своей”.

При всьому тому “Записки” не назвеш цілковито “автентичним” описом. Не тільки тому, що автор залишив Україну в підлітковому віці й формувався в середовищі великоруському. Але тому, головним чином, що брак власних відомостей він компенсував читанням чужих праць про Україну (такий список численних “подорожей” Росією і Україною наводить О. Лазаревський), використовував матеріали А. Чепи і, як наслідок, сформував доволі “літературне” враження про свою батьківщину. В рік написання роботи (1798) Маркович навіть здійснив подорож Малоросією (бо всякому “опису” нової країни передують її “відкриття” в “подорожі”), щоб наново познайомитися із предметом свого опису. Лазаревський опублікував з рукопису подорожні нотатки Марковича, названі автором “Замечания по случаю поездок моих по Малороссии в 1798 году”. Зміст їх настільки банальний і настільки бідний дійсними спостереженнями, що не лишає сумнівів: усі свої враження від Малоросії й малоросіян Маркович вичитав.

Втрачена в дитинстві й повернена в юності (Марковичу 22 роки) Малоросія в його “Записках” описана сентиментально, живописно, словом, так, як і диктувала літературна конвенція часу. Важко сказати, чи був у книжки серйозний тираж і читацький успіх, чи навіть стверджувати, що саме її картини й тон вплинули на наступних мандрівників. Але збіги між тим, як побачив Малоросію Маркович, і тим, як і що бачили в ній після “Записок”, дивовижні.

Маркович виправдовував свій проект виконанням давнього заповіту Карла Ліннея: “Славный натуралист Линней удивляется, что страна, так щедро природою благодетельствованная, какова Малороссия, не заманила к себе ни физиков, ни историков. Давно похитила смерть сего друга натуры; если б он жив был, то до сих пор, может быть, удивлялся б тому. Я имел удовольствие жить в сей приятной стране и занимался рассматриванием ее жителей и произведений”.

І так само на Ліннея посилатиметься 1816 р. Левшин: “Я видел большую часть Малороссии, видел всю Полтавскую губернию и всегда называю ее с Линнем прекраснейшею, но мало обработанною странною”.

Загальне враження Марковича від малоросійської природи надто клішоване, щоб бути результатом інтимного знайомства. Це спогад безжурного дитинства, підтверджений приємною поїздкою в літню погоду пору. Але його поділяють усі без винятку наступні мандрівники:

“Поляки называли Малороссию молочной и медовой землею; можно именовать ее еще странною обилия и приятностей. Здоровый климат, красота местоположения, великое плодородие земли и разнообразие произведений суть преимущества, по коим она заслуживает такое имя. ... Без лишнего труда и тонкого искусства земледельцев пашни разводятся легко и обильную приносят жатву. Кто имеет чувствительное сердце, кто удовольствие духа своего полагает и находит в рассматривании природы, тот, обозрев Малороссию, конечно, назовет ее странною, где природа является в изящном великолепии. По крайней мере, я так называл ее в моем сердце!”.

Подібно до Марковича, наступні мандрівники вважатимуть за потрібне коментувати різницю двох зон Малоросії — полісся і степу, відмінності в їхній природі і — як наслідок — у поведженні жителів (суворіші й стриманіші жителі полісся, вальяжні й лінькуваті степовики). Маркович першим нотує іменування жителів полісся “литвинами”, це повторюватимуть пізніше фон Гун та Левшин. Маркович же вказує на спадкову хворобу малоросіян — “колтун”, його ж шукатиме й досліджуватиме 1806 р. фон Гун.

Національний характер малоросіян, вважає Маркович слідом за багатьма сучасними йому авторами, формується оточуючою природою. Утім, власні спостереження над цим характером Маркович починає виписками із німця Фрібе й француза Шерера: “Малороссияне важны, верны, открыты без рабского унижения и без подлой лести, меньше употребляют горячие напитки, нежели великороссияне и любят музыку. Малороссияне мужественны, проворны, великодушны, бескорыстны, неумомимы, смелы, храбры”.

Українська мова, вважає Маркович, зіпсована від довгого положу татарського, литовського та польського, але, “несмотря на то, в

нынешнем малороссийском языке, или собственно наречии, видно еще некоторые оттенки и счастливого климата, и нежного свойства души образователей его. Можно назвать его языком любви или по крайней мере весьма способным выражать живо чувство любви”.

Так само й співучість малоросіян гармоніює з природою. Чи не першим Маркович проводить паралель, яка стане хрестоматійною згодом — малоросіяни є італійцями слов’янства: “Возьмем в пример малороссийские песни: в них помещены прекрасные подобия и картины природы, простое, но пылкое изъяснение любви, и голоса их всегда соответствуют мыслям. ...По врожденной склонности малороссиян к музыке страна их в России то же, что в Европе Италия”.

Європейські алюзії постійно присутні в тексті: малоросійські “литвини” порівнюються із гасконцями у Франції та швабами в Німеччині, “середня” смуга України — “друга Швейцарія”, і взагалі, вона варта пензля Бюффона та Пуссена, “чтобы представить совершенную картину того великолепия, в котором она видна”.

Як і в пізніших російських мандрівників, Малоросія у Марковича є передусім країною козацькою. Він, щоправда, наводить загальні відомості (з “Нестора”) про давніх руських князів, але обриває виклад на княжінні Ярослава Мудрого (з обіцянкою продовження в наступній книзі), очевидно, не цілком розуміючи, як таку історію допасувати до подальших діянь українців. Все, що є характерним для сучасної Марковичу Малоросії, сягає не глибше, ніж в “польські” часи. Від тих часів веде своє походження соціальний устрій, у тому числі й малоросійська шляхта. Початки цивільного ладу Маркович пов’язує із Казимиром, який надав шляхетство, встановив воєводський поділ, та Стефаном Баторієм, який віддав козакам “лежащие при берегах Днепра земли, кои названы потом Украиною”: “От сих козаков произошли и украинцы, составлявшие прежде малороссийское войско. Остаток оного суть нынешние козаки, но они уже не воины, а сельские жители”.

“Записки о Малороссии” є свого роду загадка: за всіма ознаками книжечка являє собою типові “записки іноземця”. Це енциклопедія “малоросійської” топіки, розтиражованої згодом у безлічі вражень від Півдня. А між тим книжка написана “природним” малоросом і при тому ще до появи “імперського дискурсу”. Джерела Марковича загалом не складають загадки⁶⁰. Але це джерела, так би мовити, літературні. Атмосфера, з якої постала книжка, не так добре відома. Тут, можливо, варто було б звернути увагу на тих “малоросіян”, які віддавна вже обживали імперські столиці, служили не тільки у великих чинах, але займалися і журналістською працею. Вони, подібно до шотландців у Лондоні, являли собою цікаве середовище освічених провінціалів, які торують собі дорогу в імперському істеблїшменті й намагаються своє “аутсайдерство” із не-

доліку перетворити на достоїнство. Міф про Малоросію, “країну молока і меду”, втрачений рай російської історії, благодатний Південь слов'янства, міг би з українського походження зробити капітал. Маркович був, безумовно, пов'язаний з українцями в обох столицях, у тому числі тими з них, хто не цурався літературних та вчених занять. Звернімо увагу (слідом за Лазаревським), що Маркович знає про авторство Антоновського щодо “українських” додатків в “Описании всех обитающих в Российском государстве народов” І. Георгі. Такі відомості можна було добути тільки із посвячених джерел, адже в друці участь Антоновського ніде не була заявлена.

У нашвидкуруч збитій книжечці молодій людині, першому літературному досвіді початківця, дивує цілковита завершеність “малоросійського міфу”. Тут знаходимо всі кліше, які гулятимуть різноманітними книжками ще не одне десятиліття, а частково доживуть і до наших днів. При тому весь процес творення книжки — від перших виписок до друку — зайняв лише рік. Це змушує припускати, що ідеї не просто “носилися у повітрі”, а були загальним переконанням якогось середовища, наївно відображеним автором. Справді, подібні прецеденти вже були в російському друці. 1773 р. вийшла в світ книжка “Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России”. Її меценатом був П. Румянцев-Задунайський, науковими редакторами — українці за походженням М. Мотоніс та Г. Козицький, а фактичний матеріал постачали чиновники Малоросійської колегії⁶¹. Видання мало успіх і швидко було перекладене (двічі) німецькою мовою. 1777 р. В. Рубан публікує одну із редакцій “Короткого опису Малої Росії”, і одночасно в Петербурзі виходить “Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России...”, автором якого був племінник Рубана Г. Калиновський⁶². Складається враження, що “Заметки” Марковича стали епітомою тих “упакованих” для експортного вжитку образів Малоросії, які столичні малороси бажали б розповсюджувати.

* * *

Яким чином мандрівники початку ХІХ ст. членують той простір, який ми сьогодні називаємо “Україною”? Чи вважають вони його об'єднаним якимись історичними обставинами, етнографічною спільністю населення тощо?

У межах сучасної України мандрівники перетинають численні історичні, етнографічні, культурні, мовні кордони, часом навіть відзначаючи цей факт у своїх дорожніх враженнях. Для них ще не існує єдиного простору, який можна було б назвати “Україною”, це все ще шматки того чи іншого “колишнього” простору.

Усі мандрівники, здається, різко відділяють історичну Гетьманщину, яка переважно й називається Малоросією, від решти територій “Півдня”, де їм довелося побувати. Але навіть тут уважне німецьке око помічає відмінності. Оттон фон Гун — практична особа, не схильна на відміну від власне росіян генералізувати. Він, як ми б сьогодні сказали, епідеміолог — цікавиться санітарним станом населення, його хворобами, харчуванням, кліматом і його впливом на здоров’я людей. Для нього, отже, “малороси” — не живописна етнографічна маса, але реальні люди в реальних обставинах життя. Але й фон Гун вважає за доцільне повідомити своєму адресатові (як і більшість подорожніх нотаток, його книжка написана у формі листів) дещо із почутих на місці загальних відомостей про край: “Сие письмо, мой любезный Е., доставит Вам описание болезней, господствующих в Малороссии, а особливо в Украине — ибо надобно Вам знать, что Украиною называют здесь часть, начинающуюся от реки Сейма и Десны, а та часть, лежащая между Российской границы и сих рек, называется Литвою. Но не одним только названием различаются страны сии; они различаются всем, как-то: наречием, обычаями, одеждою и самым даже видом людей, жизнью их, земледелием и кряжем земли, одним словом, так, что, переехав Сейм, кажется, въедешь совсем в другую землю”.

Про тотожну різницю двох етнографічних зон Малоросії і про іменування чернігівців “литвинами” (“здесьние жители смешаны с литовцами”) пише також і Левшин.

Взагалі Малоросія вражала жителя великоросійських губерній різноголоссям мов і етнічною строкатістю, до якої їхнє око не було звичне. Перше, що відзначають подорожні, — це кількість єврейського населення. Вони помічають присутність євреїв одразу ж після перетину кордону з Малоросією, і чим далі на захід просувається мандрівник, тим більшу насиченість території євреями він нотує, аж поки на Правобережжі вони не витісняють українців як домінуючий “етнографічний” тип.

На різницю візуально примітних етнографічних зон накладаються невидимі оку, але від того не менш важливі кордони, продиктовані історією. Той, кому доводилося, як, наприклад, московському священику Лук’янову, подорожувати Україною на самому початку XVIII ст., мусив структурувати простір у дуже незвичний для нас сьогодні спосіб⁶³. Малоросія для Лук’янова, зрозуміло, закінчилася одразу ж після виїзду з Києва. За Васильковом і в Фастові він відзначає юрисдикцію «паліївців», про яких лишився дуже низької думки, але вважав мало не незалежною державкою. З полегшенням вирвавшись з їхніх обіймів, Лук’янов за Фастовом потрапив у Польщу, а в південному Поділлі вже мав справу з турецькими властями. Все це ми б сьогодні вважали історичною Україною, але мандрівникові тоді навряд чи спала б подібна думка. Навіть на початку

ХІХ ст. мало кому приходиться в голову, що землі від Харкова до Криму й Одеси можуть належати до «історично й етнографічно» єдиного простору.

Подорож здатна знівелювати успадковані від історії кордони, зробити територію гомогенною. Саме таке завдання переслідувала своєю знаменитою поїздкою 1787 р. Катерина ІІ. У Києві, цьому центральному пункті історичного простору Росії, імператриця опинилася на околиці імперії. Коли її флотилія вирушила вниз Дніпром, у польському Каневі її вітав Станіслав Август, а Кременчук вже знову був російським містом; степи нижче порогів, лише кілька років перед тим приєднані, сприймалися як уламок Порти, і таким же шматком Леванту поставав Крим. Усі ці політичні й культурні бар'єри цілком усвідомлювалися учасниками подорожі (про що вони не забули занотувати у своїх спогадах і щоденниках). Тим не менше після мандрівки ні в кого з них не виникало сумнівів, що вони подолали в якомусь смислі єдиний простір. Подорожі мають один ефект — відстань, подолана в єдиній спробі, згадується як цілісність. Простір, пережитий і відчутий як єдина протяжність, постає як єдиний.

У наших описах подорожей Малоросією варто відзначити ще один момент. Для всіх подорожніх «зона відповідальності» малоросійської історії закінчується Лівобережжям. Київ тут має двозначний статус не цілком малоросійського міста, а далі все Правобережжя сприймається як «уламок» Польщі. Наші мандрівники в більшості навіть не цікавляться тим, що знаходиться на правому березі, обмежуючись історичною Гетьманщиною. Ті ж кілька, хто з тих чи інших причин таки опинився на Правобережжі, практично нічого «малоросійського» чи навіть «російського» не можуть зазримити. Звичні маркери «руськості», за якими російські мандрівники могли б розпізнати «свою» територію, «свій» народ, тут цілковито відсутні. Емблематичними тут є євреї та польські магнати. Для Глаголева у 1823 р. здавалося, що на всьому відрізку шляху від Києва до Радивілова «почти нет другого народонаселения, кроме еврейского». Він нотує, котрим із польських фамілій належить те чи інше містечко, те чи інше село. Для князя Долгорукого в 1810 році вся територія Київської губернії все ще була «лоскутком старой Польши», і тільки на під'їзді до Києва (завдяки читанню історичних книжок) він зміг, нарешті, відзначити: «За Васильковом, приближаясь к Киеву, мы опять въехали в старую свою Россию и оставили бывшие за Польшею земли».

Цей кордон, який так безпомилково вгадав князь, зрозуміла річ, не фактичний адміністративний і не етнічний. Це кордон Росії до поділів Польщі. Отже, на правому березі все покрито товстим шаром польської історії та польської сучасності. Коли у мандрівника й промайнуть якісь історичні алузії від знайомої назви міста (як у

Глаголева при відвідинах Новограда Волинського, Острога, Дубна, Лемберга), асоціації вестимуть до літопису й до літописної історії. У таких випадках мандрівник згадає, що назву він читав “у Нестора”, але з сумом констатуватиме, що від славної історії нічого не лишилось.

Це важливий момент. Правобережжя не уявляється як територія “малоросійської” історії. Тут все віддавна — польське. А перед “польським” — “русское”, тобто літописне й давньоруське. Давня літописна історія в оцінці російських мандрівників, безумовно, належить росіянам, а не козакам-малоросам, навіть слідів яких на Правобережжі відшукати не вдається. Якщо мандрівники й починають — дуже неясно й невпевнено — вгадувати якусь спорідненість території з історією, то це буде російська історія. Якщо “русские” Правобережжя й мають якихось “родичів”, то такими виявляються швидше росіяни, з якими територію зв’язує спільна історія в Київські часи, а не козаки-малороси. Так починає формуватися в головах ідея “южнорусского народа”, племені, яке простяглося на захід аж до Лемберга (в Перемишлі Глаголев зустрів австрійського солдата, який заговорив з ним і назвався “руским”. Глаголев занотував: “Итак, добрые галичане еще не забыли, что они были некогда детьми Святой Руси и братья нам по происхождению, по языку, по вере”).

Те, чого ще не здатні запримітити ні росіяни, ні малороси — єдності (історичної, етнічної, лінгвістичної) територій майбутньої України, вперше починає формуватися в уяві інших мандрівників, назвемо їх умовно “іноземцями”: поляків, закарпатських русинів, німців. Тобто людей, які дивляться на речі з протилежної (в буквальному, географічному сенсі) перспективи. Протягом часу, що нас цікавить, виключно “аутсайтери”, люди, одночасно “включені” (службою, підданством, освітою) в російський контекст, але завдяки походженню поставлені в належну до нього дистанцію, говорять про Правобережжя й про його “руський” характер.

Зоріан Доленга-Ходаковський був одним з перших у Росії практикантів “археології”. Людина надзвичайно яскрава, майже авантюрист, що сфальсифікував своє походження, біографію і навіть ім’я, Адам Чарноцький встиг багато: служити, бути арештованим за підозрою в зраді, потрапити в російську армію й дезертирувати з неї 1811 р., щоб до 1813 р. битися проти росіян⁶⁴. Він умів заручатися покровительством впливових патронів (князя Адама Чарторийського та графа М. Румянцева) і навіть міністерства народної освіти імперії. Народжений у Білорусії, Ходаковський присвятив більшість своїх занять Правобережній Україні. Між 1814 та 1818 рр. він інтенсивно подорожує цими територіями, збираючи й записуючи народні пісні, але також приглядаючись до археологічних пам’яток краю. У 1820 р. і вдруге в середині 1820-х рр. він здобуває стипен-

дію від міністерства народної освіти для подорожей з метою обстеження “городищ” Росії. Розуміння Ходаковським історії та його підхід до вивчення минулого виявилися сенсаційно новими для людей, які щойно канонізували Карамзіна як взірець писання історії. Ходаковський обстоював не документальний, а археологічний та етнографічний підхід. Дослідження минулого, гадав він, мусить відбуватися не у вченому кабінеті, а безпосередньо на землях, де колись точилася історія. Свідчення, які дозволяють зрозуміти справжнє минуле народу, треба шукати не на сторінках літописів, але у народних піснях, переказах, міфології, а також — у рештках давніх поселень і взагалі слідів давнього життя. Звідси виникало фундаментальне розходження Ходаковського з Карамзіним і ширше — канонічною версією давньоруської історії, як вона поставала в тогочасній російській науці. Російська історія починалася не на півночі й не з закликання варягів, як, слідом за літописом, стверджував би Карамзін та його послідовники. Збережена “народними піснями” та археологічними пам’ятками історія вже точилася на “Півдні” задовго до приходу на “Північ” перших варязьких князів. “Південь” ставав активним гравцем у давній історії Росії. Ходаковський опублікував мало, але встиг справити надзвичайне враження на російську вчену публіку. Як зазначає Девід Сондерс у своїй критиці “Истории государства российского” Карамзіна, Ходаковський пояснив ясніше від будь-кого зі своїх сучасників фундаментальну різницю між півднем та північчю, а також спосіб, у який культура півдня здатна змінити напрямки російської культури. Він розширив рамки дебатів, що вже точилися, акцентувавши “південну Росію” (яка для нього означала західну Україну) в контексті слов’янського світу⁶⁵. Через специфічний підхід до вивчення минулого крізь фольклор та матеріальні рештки “давня історія” в Ходаковського ставала “народною”. Правобережна Україна потрапляла в “курс русской истории” не тільки, так би мовити, територіально, але й “національно”.

Два закарпатських русини виявилися, ймовірно, найартикульованішими проповідниками ідеї, що “південно-руський” народ не обмежується лише тими українцями, що проживають у межах Російської імперії, але складає собою більший народ, який мешкає в державах декількох суверенів⁶⁶. Іван Орлай, знайомець Ходаковського, згодом директор Ніжинської гімназії, був чи не першим, хто висловив таку думку друковано у журналі “Северный вестник”. Значно відвертіше ця ідея проводилася у писаннях іншого його співвітчизника — Луци (Юрія) Венеліна. Подібно до багатьох австрійських слов’ян, Венелін сповідував ідеї єдності слов’янського світу, але, на жаль, не стримував свій слов’янський ентузіазм і в наукових писаннях. Він обстоював усякого роду дивні ідеї, наприклад, що практично всі європейські народи — гуни, германці, франки — були колись слов’янами. Венелін, таким чином, був схильний

до того, щоб уявляти собі величезні “народності”, групуючи менші етнографічні групи — історичні й сучасні — в більші спільноти. 1829 р. він звернувся до міністра народної освіти А. Шишкова по фінансову допомогу для подорожі в Болгарію та Румелію. Росія саме вела чергову турецьку війну, й така подорож окупованими російськими військами територіями видавалася на часі. Міністр, очевидно, вірно зрозумів задум Венеліна як виявлення “південно-руського” характеру територій шляхом дослідження “взаємин між сучасною болгарською мовою та малоросійським, карпато-руським та великоруським діалектами”⁶⁷. “Тільки закарпатський українець, ймовірно, міг виобразити єдність території, що простяглася від Болгарії на півдні через Україну до Росії”⁶⁸. Венелін наполягав, що “малоросійський діалект” — невірна назва. Насправді, це “південно-руська” мова, якою говорять близько двадцяти мільйонів людей в Росії, Польщі, Галичині та північній Угорщині. Тільки ті, хто перетнув державні кордони з півдня на північ, як закарпатські слов’яни дорогою до Петербурга, могли, оглядаючись назад, осмислювати свій власний шлях як ознаку й доказ єдності слов’янського населення чотирьох країн.

Утім, знадобиться польське повстання 1830—1831 рр., щоб “руськість” Правобережжя стала предметом цілеспрямованих пошуків. Лише у 1840-х рр. власті задумуються над використанням історії для доведення етнічних та історичних прав Росії на Правобережжя, використовуючи для цього новозасновані вчені інституції. Це, наприклад, стало головною спонукою для спонсорювання в Києві археографічної комісії. 1840 р. попечитель Київського учбового округу писав міністру народної освіти про те, що “сохранение в западных губерниях русских древностей” буде служити “очевидным доказательством прав империи на владение страной, искони принадлежавшею племени св. Владимира”⁶⁹.

Ідея, що все непольське, некатолицьке населення Правобережжя є реліктом киево-руських часів, а отже, безвідносно до пізніших політичних і культурних кордонів мусить складати собою одну історичну народність, від 1840-х рр. все більше утверджується в образі “южно-русской народности”. Конструювання останньої, втім, виявилось амбівалентним за наслідками. Стільки ж, скільки відби́рало “історичні права” на Правобережжя у поляків, воно створювало умови для виображення цього уламку Київської Русі як народу “українського” (під тією ж таки назвою “южно-русского”). Тут спрацьовували доволі прості силіогізми. По російський бік: в давньоруські часи по обидва боки Дніпра жив єдиний народ, цей народ був руським, *ergo* нині на Волині й на Поділлі живе руський народ. По український бік: на Лівобережжі живуть малоросіяни, в давньоруські часи по обидва боки Дніпра жив один народ, *ergo* на Волині й

на Поділлі живуть малоросіяни. В обох випадках православні лівобережні малороси виявлялися частиною того ж історичного племені, що й правобережні православні “руські”. Пошуки “руськості” в “колишній Польщі” дозволили “малоросійському народу” вийти із своїх традиційних меж Гетьманщини, переступити на Правобережжя і розповсюдити свій образ на населення “Юго-Западного края”.

* * *

Висновки цього розділу досить прості. Образ Малоросії й малоросійської історії, який поступово, завдяки численним мандрівникам, починає закріплюватися в свідомості освіченої російської публіки, фокусується на “козацькому” минулому території. “Давньоруське” обличчя цієї землі невиразне, й у будь-якому разі “древности” давньоруського часу не можуть належати авторству малоросів. Малоросія — країна нова, тут все не старше від ХVІІ ст. Російські мандрівники, подібно до європейських туристів в Італії та Греції, відчувають своє, не аборигенів, право на нечисленні матеріальні пам’ятки домонгольських часів. Для нас важливо, що такий образ України стає переконанням самих українців. (О. Мартос, наприклад, зізнавався, що звернутися до української тематики його спонукало, крім іншого, читання мандрівних записок В. Измайлова⁷⁰). Сприйняти його тим легше, що початок “малоросійському міфів”, ймовірно, поклала “автоетнографія”, культивована серед малоросів-експатріантів у столицях імперії.

Успіх такого образу України в добу Романтизму забезпечувався його центральним топосом живописної, “мальовничої” країни (недарма комерційний проект Т. Шевченка так і називався — “Живописная Украина”), заселеної “племенем поющим и танцующим” (Катерина ІІ, Олександр Пушкін), колиски православ’я і російської культури, чистої, не зіпсованої впливами західної цивілізації слов’янщини, символу російської воїнської слави, громадянської доблесті і свободолюбства⁷¹.